

SOMLAI PÉTER

A FELNŐTTSÉG FELÉ

Az előadás az MTA Jogtudományi Intézete és az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium által a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatásáról rendezett konferencián hangzott el.

2006. december 8.

Vázlat és háttéranyag.

Hogyan változott meg az ifjúkor s vele a felnőtté válás életszakasza az utóbbi évtizedekben? S mit eredményeztek a változások? A kamaszkor időzítéséről két tendenciát figyelhetünk meg. Néhány átmenet hamarabb, néhány más átmenet később, esetleg sokkal később történik.

Akceleráció

Mi történik hamarabb? A kamaszkort a szexuális éréstől számítják. Ennek életkora is változott történelmileg, mert különféle társadalmi folyamatok akcelerációt idéztek elő. Történészek számos előfordulását tárták fel ilyen változásoknak. Például Németországban a 19. század elején a lányok valamivel 16 éves koruk után menstruáltak először, viszont a 20. század végén ez átlagosan 12.5 éves korukban történik. Az akceleráció eredményeit jól látni a férfiaknál is, mert a katonasághoz besorozott fiúk testmagasságáról megfelelő adatok állnak rendelkezésre. Mindennek fő oka a gyermekmunka korlátozása, az egészségesebb táplálkozás, illetve az életmód megváltozása, a tanulás időszakainak eltolódása volt.

Szexuális érintkezés

Ebben a történetben mérföldkőnek számítanak az 1960-as évek, amikortól az orális fogamzásgátló szerek elterjedtek. Ezek használata forradalmi változást tett lehetővé, mert radikálisan oldotta az emberek félelmét a nők teherbe esésének veszélyétől, s megóvta őket a terhesség sorsszerű vállalásától.

Szabadabb lett tehát a szexuális kapcsolat minden korosztályban, így a fiatalok körében is. A huszonegyedik század elején a fiatalok korábban kezdik egymással a szexuális érintkezést szerte a fejlett országokban. Az Ifjúság-2004 vizsgálat kutatói megállapították, hogy Magyarországon átlagosan 17 éves korukban szeretkeznek először egymással fiúk és lányok, a szülők többsége pedig - a korábbi nemzedékek tagjainál - sokkal toleránsabb gyerekeik szexuális érdeklődésével és kapcsolataival szemben. Sokan engedélyezik például azt, hogy éjszakára is ott maradjon lányuk barátja, pedig az ilyen szülőknek legalább a fele rendszeresen ellenőrzi azt, betartja-e lányuk az esti kimaradás idejét.

Ugyancsak hamarabb szoknak rá a cigarettázásra és/vagy a drogra, s korábban kezdtek dönteni arról is, hol és mivel töltik a szabad idejüket. Itt nagy szerepe van a marketingnek és a piacnak.

Fogyasztás

A fogyasztás világában az új nemzedék választása diktál: elsősorban hozzájuk szólnak – s csak rajtuk keresztül másokhoz – a fogyasztási cikkek tervezői, gyártói és eladói, mert ők alakítják a divatot. Nekik szól a legtöbb hirdetés, az ő választásaikon keresztül lehet elérni a vásárlóképes szülőket és nagyszülőket is.

Sokan kapnak zsebpénzt, korán vásárolnak divatcikkeket. Egyes általános iskolákban a pedagógusok irigykedve nézik a felső tagozatos lányok holmijait, ékszereit, a fiúk mobil-telefonjait, ketyeréit.

A kamaszkor megnyúlásának fő oka azonban az, hogy számos esemény kitolódik az életútban.

Az iskolarendszer expanziója

Így nevezik azt a folyamatot, amelynek során a gyerekek és fiatalok egyre nagyobb hányada egyre tovább tanul különféle oktatási intézményekben. Ez az expanzió immár mintegy kétszáz éve tart. Első szakaszában - a tizennyolcadik század végétől a huszadik század közepéig - az alsó fokú (elemi) oktatás ismeretanyaga és intézményei terjedtek el az általános tankötelezettség bevezetésével. Második szakasza a 20. század közepétől az 1980-as évek végéig húzódtott, ekkor a középfokú oktatás vált általánossá. Az ingyenes állami képzést Európa jóléti államai alapfeladataik közé sorolták. Az expanzió harmadik szakaszában, amely most is tart, a felsőfokú képzés válik tömegessé, és ennek során a fiatal nemzedék egyre nagyobb részét vonják be főiskolákra és egyetemekre.

Tovább tart a tanulás

Az expanzió hatására rendre változtak az iskolatípusok és változott az iskoláztatás egész rendszere is. E sokféle változás eredményeiből most a tanulás időtartamának elnyúlását emelem ki. A korábbi évtizedekhez képest szinte minden iskolatípusban tovább tartanak a gyerekek és fiatalok tanulmányai. Az elsődleges képzés (általános, illetve elemi iskola) később fejeződik be, a középszintű képzés már később kezdődik és ugyancsak tovább tart, és ugyanez érvényes a „harmadik szintű” képzésre, a felsőoktatásra. Például Németországban a 20. század közepén 15 évesen, míg a század végén csak 17 éves korukban kezdték el középfokú szakképzésüket a tanulók; előbb a középszintű, majd a felsőszintű képzés vált tömegessé, és ennek következtében az iskola befejezésekor betöltött életkor is kitolódott; az USA-ban az 1960-as és az 1990-es évek között átlagosan három évvel növekedett az iskola befejezésének ideje.

Tömegesség

Maradtak ugyan elit-iskolák, de az expanzió közepette előbb a középszintű iskolák, majd a felsőfokú képzés vált tömegessé. A hosszú távú trendekre érdemes itt is utalni. Az egyetemisták és főiskolások aránya a fiatalok között Európa legtöbb országában 1900 körül az 1%-ot sem érte el, és még a század közepén is csak 5-7% körül mozgott. Az ezredfordulón viszont meredeken emelkedik számuk, leggyorsabban és legnagyobb mértékben a volt szocialista országokban. A létszám növekedése 1990-2000 között Lengyelországban 262%, Magyarországon 223%, Romániában 187%, Szlovéniában 166% volt. A nyugat-európai országokban többnyire 50% alatt maradt a növekedés, de ott még így is nagyobb arányban vesznek részt a 20-24 éves fiatalok a felsőoktatásban, mint Kelet-Európában. Ennek az arálynak az értéke a 2000/2001-es tanévben 50% alatt maradt a kelet-európai országok nagyobb részében, míg a nyugati országokban inkább 50-60%-ot tett ki, de Finnországban elérte a 85%-ot. Az OECD-országok közül a skandináv országokban, Ausztráliában és Lengyelországban tanul tovább a legtöbb fiatal, a legkevesebb pedig Törökországban.

Változó felsőoktatás

1968 után a tudományos kutatás nagy része külső intézetekbe került, az egyetemek hagyományos szervezete pedig átalakult. Megváltozott a tanári kar összetétele, helyzete, presztízse is. Emelkedett a nők számaránya, és ezzel egyidejűleg jelentékeny hatalomhoz jutottak a diákönkormányzatok, hallgatói képviselők a demokratizálódó egyetemek vezetőségében. Az egykori

autonómia értéke helyett mind fontosabb lett az intézmények gazdasági irányításában, marketingjében és menedzselésében a „hatékonyság” és a munkaerő-piaci igények kielégítésének szempontja. Ennek megfelelően másfajta kritériumok szerint választják és nevezik ki a kutatókat, tanárokat, munkatársakat, mint régebben. A mai egyetemeken tehát külsőlegesebbnek hatnak, mint valaha a feudális eredetű címek és rangok.

Új képzések

Az eddig említett, „vertikálisnak” nevezhető folyamattal párhuzamosan „horizontális” expanzió is kibontakozott a közelmúltban, aminek során egyre szakosodottabb iskolák, illetve újabb és újabb képzési formák alakultak ki.

A 4-5 éves főiskolai és egyetemi képzés mellett az 1990-es években egyre-másra indultak rövidebb idejű képzések a felsőoktatásban, főként új, illetve differenciálódással keletkezett területeken, mint amilyen például az informatika, a gazdálkodásban, a menedzser-képzés, a kommunikáció- és médiatanulmányok. Az ilyen szakok indítását az oktatás új, „feltörekvő piacai” gerjesztik, hiszen a magántőkének és tandíjnak növekvő szerepe lett a felsőoktatásban is. Iskolákat indítanak különféle intézmények - vállalatok, tömegkommunikációs hálózatok, könyvtárak és múzeumok. Híres amerikai, brit, francia egyetemek nyitnak fiókintézményeket vagy franchise-hálózatot a világban és virtuális egyetemek sokasága található az interneten. „Egyetemek ezek?” – kérdezik sokan, mert zavart okoz a tananyag, a követelmények, az oktatók és hallgatók tudása, valamint az is, hogy egyes államok elismerik ezeket az intézményeket, illetve az általuk nyújtott okleveleket.

Megváltoztak azonban a régebbi, nagy nevű egyetemek is. Legtöbbjükben ugyancsak tömegoktatás folyik, és a hallgatók megtalálják bennük is az új szakokat, szakirányokat (a már említettek mellett például az ökológiát vagy a „gender-studies”-t). Átalakultak a tanulás módszerei és eszközei. A számítógép-használat kívánatos, sőt kötelező lett mindenütt, és ennek segítségével új eszközöket és eljárásokat használnak, például a honlapról történő tájékoztatást, tananyag-nyújtást, az e-mail-en keresztül zajló beszámoltatást, stb. Már ezek az utalások is jelzik, milyen új tudások, készségek keletkeztek, terjedtek el és alakították át az egyetemek szellemiségét. Így váltak kérdésessé a műveltség régebbi tartalmai és keretei, a tudományok korábbi igényei és jogosultságai az igazság megismerésére és megismertetésére.

Life long learning

Az iskolarendszer expanziója és a felsőoktatás változásai mellett figyelembe kell venni azt is, hogyan változott meg a tanulás helye az életpálya menetében. Régen csak a tudósokra, papokra és más szellemi emberekre vonatkozott a „holtig tanul” mondása. A 21. században azonban általános érvényű követelmény lett az „egész életen át tartó tanulás”. Közhely, hogy a poszt-indusztriális társadalmakban a korábbinál gyorsabban változik a világ s benne a munkaerőpiacok. A szakismeretek gyorsuló avulása indít sokakat arra, hogy kiegészítsék, vagy megújítsák képzettségüket, hiszen a pályamódosítás szinte kikerülhetetlen. Új tudásokra és ügyességre készítetnek a folyamatosan megújuló technikai eszközök és kommunikációs eljárások is.

Így aztán sokak számára az egyetem nem betetőzése az intézményes tanulás éveinek, hanem inkább egy „parkolópálya”, ahol kivárhatnak valamilyen kedvező lehetőséget. A fiatal nemzedék nagy hányada itt próbálja kikerülni a munkanélküliséget. Sokan kiegészítik főiskolai vagy egyetemi tanulmányaikat valamilyen speciális szakterület megismerésével, egy-egy keresett szakma elsajátításával vagy olyan végzettséggel, diplomával, amelyről úgy gondolják, előnyt biztosít majd a munkaerő-piacon.

Keresésük során az előző nemzedékeknél sokkal több nemzetközi tapasztalatból indulhatnak ki. Az ezredvég világában könnyebb lett utazni, mint valaha. Megszűnt a vasfüggöny, bővültek a felsőoktatási csereprogramok, tömeges lett a külföldi egyetemek látogatása, és a diákcsera is. Napjaink főiskoláit és egyetemistáit sokféle ösztöndíj segíti a vándorlásban. Egyfajta nomadizmus alakult ki az utóbbi évtizedekben szerte a világon, de főként Európában. 2003-ban az OECD huszonegy országából több mint 2 millió diák tanult külföldön.

Míndez oda vezetett, hogy sok fiatal tölt hónapokat vagy akár éveket hazáján kívül. Európa több nagyvárosában alakultak ki fiatalokból álló nemzetközi közösségek. Tagjaiknak anyanyelve más ugyan, de rohamosan terjed körükben az angol nyelv használata. Ezt segíti elő a tömegkultúra, a rock-zene, a számítógép-használat és az Internet is. Szubkultúráik is igen hasonlóak.

Munka, tanulás, életkor

Sokan dolgoznak tanulmányi idejük alatt, és többen ezt teljesen munkaidőben végzik. Kereső munkájuknak gyakran semmi köze e tanulmányokhoz. Nagy hányaduknak épp azért kell dolgoznia, hogy kifizethesse az egyetemi tandíjat.

Ez is közrejátszik a tanulmányi idő kitolódásában. A diplomát egyre kevesebben szerzik meg 4-5 év alatt. Pontosabban: egyre többen tolják ki az oklevél megszerzését, halasztanak féléveket és éveket, és ezáltal a felsőoktatásban mind többen töltenek hosszabb időt annál, mint amennyi a képzési követelmények teljesítéséhez szükséges. Évről évre többen szakítják meg vagy hagyják abba véglegesen tanulmányaikat, jelentkeznek át más szakokra, tagozatokra, más intézménybe, lesznek vendéghallgatók külföldön. Az 1990-es évek Európájában minden második-harmadik diák változtatott szakot, tagozatot tanulmányai közben vagy marad ki arról az egyetemről, ahova beiratkozott.

Egyre idősebbek korban diplomáznak a diákok. Magyarországon ez 27 év felett van és a magyar fiatalok még így is rövidebb ideig járnak egyetemre vagy főiskolára, mint kortársaik pl. az EU legfejlettebb országaiban. Németországban átlagosan 28 éves korukban, Dániában pedig még később szerzik meg első felsőfokú oklevelüket a diákok. Ezáltal még változékonyabbak lettek az egyetemi évfolyamok, tankörök, hallgatói csoportok. Nagyobb mozgást tesz lehetővé a Magyarországon újonnan bevezetett kredit-rendszer, és az Európa-szerte lejátszódó ún. bolognai folyamat is, vagyis azok a rendelkezések, amelyek a kontinens nagyobb részén a felsőoktatás egységesítését és az országok közötti mobilitás fokozását célozzák.

Sok diákot azonban nem a tudományok elsajátításának és művelésének vágya vonzza a főiskolákra és egyetemekre, hanem az, hogy valamilyen oklevelet szerezzon. Ulrich Beck szellemesen „szellempályudvar”-nak nevezi a mai egyetemet. Akik erről a pályaudvarról indulnak útnak, nem tudhatják, hogy érkezésükkor milyen szakképzettségre lesz igény. Ezért a tanterveket minduntalan változtatni kell, de a változtatások elrendelői és végrehajtói sem ismerhetik az egész folyamatot szabályozó mechanizmust, a világpiac változásának s e változások helyi hatásainak majdani eredményét.

Az expanzió rontja az oktatás színvonalát is. A főiskolai és egyetemi oklevelek nem tanúsítják a valódi tudást, inkább hiányosságokat lepleznek, és közben azt sem ígérhetik, hogy a fiatalok az állítólagos képzettségnek megfelelő munkához vagy álláshoz jutnak. Míndez aláássa a felsőoktatás tekintélyét.

Az oktatási rendszer és a felsőoktatás expanziója nem feledtethet egy fontos szociológiai összefüggést: a fiatal nemzedék igen nagy hányada továbbra nem szerez szakképzettséget, s nem kerül be a felsőoktatásba. Az OECD-országokban a 15-19 éves fiatalok közül minden ötödik marad ki az iskolarendszertől. Magyarországon a 2001/2002-es tanévben az összes 20 éves fiatalnak csak 46.1%-a volt tanuló. A főiskolások és egyetemisták többsége olyan szülőktől származik, akik legalább érettségivel rendelkeznek. Vagyis a közoktatás rendszerének működése nem segíti elő a társadalmi mobilitást, nem felel meg a demokrácia követelményének.

Szakmai identitás

Az ipari társadalmakban az emberi életpálya tengelyében a kereső munka és a foglalkozás állt. A serdülők és kamaszok perspektívájában - a párválasztás, házasság, családalapítás mellett - a szakma elkezdésének, a munkahely elfoglalásának és a rendszeres kereset megszerzésének volt döntő szerepe. Felnőttnek akkor számított egy férfi, ha már befejezte iskoláit és munkájával pénzt keresett. Önálló „egzisztenciája” annak volt, aki jövedelméből el tudta tartani önmagát és családját.

Életük folyamán többnyire állandó foglalkozásuk volt. Ez szabta meg szakmai identitásukat, és ez lett társadalmi tagságuk egyik legfontosabb összetevője.

Hogyan változott meg a munka világa és a szakmai identitás a fejlett országok mai társadalmában? A tartalmasabb válaszhoz legalábbis át kellene tekinteni az utóbbi néhány évtizedben végbement fontosabb technológiai változásokat, a munkamegosztás alakulását és a fő makrogazdasági folyamatokat. Erre itt nem vállalkozhatom. Meg kell elégednem néhány utalással, melyekkel gondolatmenetem fő irányát próbálom jelezni.

A poszt-indusztriális társadalmak gazdaságának kialakulása az 1970-es évek közepén kezdődött. Az olajválság alkalmazkodásra és átalakulásra készítette az OECD-országok vállalatait, a magánháztartásokat és az államszervezeteket. Takarékoskodás kezdődött az energiával és a nyersanyagokkal, „környezetbarát” technológiákat fejlesztettek ki, az energia-intenzív iparvállalatok helyett az információfeldolgozás lett a gazdasági élet húzóereje.

Informatika

A számítógépes információfeldolgozás vált a szervezett munkamegosztás alapjává a legtöbb területen. Az információtechnológia és az automatizálás révén átalakult a termelés és a szolgáltatások köre. Csökkent a termelés – az ipar és a mezőgazdaság – munkaerőigénye, nőtt viszont a szolgáltatásoké. Sokak szerint az új gazdaság legfontosabb jellegzetessége az, hogy tudásra, magas szintű szakismeretre épít.

Az informatika fejlesztése párhuzamosan haladt az űrkutatással, és a számítástechnika – különösen pedig az Internet használata – azonnal a globalizáció egyik fontos összetevője lett. A technika globalizációjával párhuzamosan folyt a telekommunikáció és a pénztőke globalizációja, a világkereskedelmi liberalizációja és az internetes kereskedelem. A 20. század végére mindennaposá vált globális dimenziókban hozni és lebonyolítani beruházási döntéseket, hatalmas tőkét egyik országból vagy országcsoporthoz kivonni és egy másik területen, esetleg másik földrészen befektetni. Az új kapitalizmusban multinacionális nagyvállalatok, befektetési alapok és a gazdasági szabályozás nemzetközi szervezetei erősítik vagy ingatják meg egy-egy ország, sőt régió gazdasági helyzetét.

Az olajválság után megváltozott a fejlett országok gazdaságpolitikája is. Az új korszak jelszavai: liberalizálás, dereguláció, privatizálás. Európában válságba kerültek a jóléti államok, amelyeknek fontos intézményei közül sokat visszavontak, elértéktelenítettek, vagy meggyengítettek (az államilag szavatolt bérminimumot, az ingyenes oktatást és gyógyítást, a szociális lakásprogramokat). Csökkent a szakszervezetek ereje is, ritkultak a sztrájkok, visszaesett a fejlett országok munkásmozgalma.

Globalizáció

A poszt-indusztriális társadalmakban tehát az új, globális kapitalizmus szabályozza legnagyobb erővel a munkaerők piacait. A munkanélküli fiatalok száma is az 1970-es években kezdett növekedni. Ekkor fejezték be középiskoláikat és kezdtek pályakezdőként munkát keresni a II. világháború után született nemzedék tagjai. Ez a nemzedék demográfiai hullámhegyet idézett elő több ország népességében, és a gazdasági elemzők elsősorban ennek tulajdonították és időlegesnek tekintették a munkaerő-piaci feszültségeket. Azt várták, hogy a továbbtanulás és pótlólagos képzés hatásai néhány év múlva beérnek, és a kormányok munkaerő-politikája hamarosan érezteti majd hatását.

Nem egészen így történt. Az 1980-as években az ipari foglalkoztatás mindenütt visszaszorult. A nagy iparvállalatokat egymás után telepítették a világ gazdaság félperifériáira, majd a perifériák országaiba. A fejlett országokban egymás után számolták fel a szakképzetlen segédmunkások és betanított munkások munkahelyeit például az építőiparban, szállításban, mezőgazdaságban. Az új, terjedő ágazatokban is (informatika, pénzügyintézetek, vállalati infrastruktúrák, tömegkommunikáció) főként a képzett fiatalok találhattak munkát.

Poszt-fordi modell

Új munkaszervezeti formák terjedtek el a nagyvállalatoknál. Az úgynevezett poszt-fordi modell az egész munkaszervezet és a benne tevékenykedők „rugalmas alkalmazkodását” teszi szükségessé. Nem specialistákra van itt szükség, hanem inkább olyan alkalmazottakra, akik többféle feladat ellátására képesek, ismerik a vállalati célokat, az „üzleti magatartás” és érintkezés legfontosabb szabályait, gyorsak, értenek idegen nyelveken, használni tudják az információfeldolgozás újabb eszközeit. Vagyis a „humán-politikussá” átkeresztelt személyzetisek főleg képzett jelentkezőket keresnek, olyan munkavállalókat, akik fogékonyak az új tudásformák, új eljárások és kompetenciák iránt.

Ez is a fiataloknak kedvez, akik így a munkaerőpiacok többségében előnybe kerültek a közép- és alacsonyabb tagjaival szemben. Túlórátartást, rendszeressé váló „extra”-feladatokat, esti, éjszakai, hétvégi munkát sokkal könnyebben vállalnak 20-30 éves, egyedül álló fiúk és lányok, mint a 40-50 éves, családos asszonyok és férfiak. Véget ért az a korszak, amikor az idősebbeknek magasabb szakmai rangjuk és jövedelmük volt.

Yuppie és underclass

Az új ágazatokban főként képzett fiatalok találnak munkát. Aki nem rendelkezik valamilyen felsőfokú diplomával, illetve ehhez kapcsolódó kompetenciákkal (idegennyelv-tudás, kommunikációs készség tárgyalásra, számítógépes felhasználói tapasztalatok), és aki nem képes mindezt a „normalitás” szintjén demonstrálni egy-egy felvételi beszélgetés, állásinterjú során, az igen nehezen jut álláshoz a poszt-indusztriális társadalmak legértékesebb munkaerőpiaci szegmenseiben. A korszak egyik jellegzetes típusa lett a yuppie, a nagyvállalat munkamániás, huszonéves vezetője. A szakmai tudás és találmányosság diadaláról szólnak korunk híres siker-történetei is – mint amilyenek például a Yahoo vagy a Google huszonéves alapítói és fejlesztő mérnökei.

A „harmadik szektor” új ágazatai a 20. század végén nem tudták felszívni az iparból és mezőgazdaságból itt maradt és feleslegessé vált szakképzetlen munkaerőt. A poszt-indusztriális gazdaságra történő átmenet tehát egész rétegeket szorított ki a munkaerőpiacról. Tartósan munkanélkülivé vált a szakképzetlenek és a hátrányos régiókban élő emberek nagy része. Az ezredfordulóra az OECD-országokban ők alkotják az underclass tagjait, a „mélyszegények” reménytelenül nyomorgó sokaságát, akik nem tudtak megkapaszkodni a gyorsan változó munkaerőpiacokon.

2004 végén az Európai Unió 25 tagállamában az iskoláikat befejezett, 25 év alatti fiatalok között 17.9%-os volt a munkanélküliség.

Munkanélküliség

Minél alacsonyabb egy pályakezdő iskolai végzettsége, annál valószínűbb, hogy munkanélküli lesz. De a diplomások között is terjed a munkanélküliség. Már az 1980-as években felfigyeltek arra Európában, hogy a pályakezdők nemcsak néhány hónapot, hanem hosszú éveket várhatnak a stabil munkahelyre, a teljes munkaidőben végezhető tartós munkára. Magyarországon a 2000-es évek első felében már 7% körül járt a diplomások munkanélkülisége.

Ez persze összefügg a diplomások számának alakulásával. A poszt-indusztriális társadalmak munkaerőpiacain leginkább a diplomások száma növekszik. Például Magyarországon 1980-ban az összes foglalkoztatottnak csak 8.1% volt diplomás, 2000-ben már 15% felett volt az arány, és várható, hogy az évtized végén eléri a 25%-ot.

A diplomás fiatalok azonban többnyire szakképzettségüknél alacsonyabb szintű munkakörben kezdik pályájukat. Az EU-ban a 1995-ben az egyetemet végzett fiataloknak közel egyötöde dolgozott ügyintézőként vagy eladóként, és a fiatal munkavállalók 60%-a tekintette alulfoglalkoztatottnak magát. Németországban és Ausztriában van legtöbb esélye a pályakezdőknek arra, hogy szakképzettségüknek megfelelő munkához jussanak.

Pályaváltás

A fejlett, poszt-indusztriális országok egyik csoportjára a többszöri pályaváltás (munka-iskola-munka-iskola), másokra pedig inkább az jellemző, hogy a fiatalok egyidejűleg járnak iskolába és dolgoznak. Az első csoportba főleg az angolszász országok, a másodikba inkább Németország tartozik, s utaltam már korábban arra, hogy a nappali tagozatos egyetemisták közül is sokan vállalnak munkát. Vannak viszont olyan országok is (pl. Franciaország), ahol gyakori a munkahelyi képzés, továbbképzés, és átképzés.

Az új-kapitalista gazdaság megrikította a „standard munkaviszonyban” foglalkoztatottakat és elterjesztette az atipikus foglalkozásokat. Miután ezek a változások alapjaiban érintették a munkaerőpiacokat, a fiatalok helyzetét, sőt, a munka egész világát, az eddigieknél némileg behatóbban tárgyalom őket.

Standard és nem-standard munkaviszony

A „standard munkaviszony” lényege, hogy nem-piaci biztosítékokkal támasztja meg a kereső munkát és a foglalkoztatást. Ilyen biztosíték például a minimálbérhez való jog, a baleset- és betegségbiztosítás, a nyugdíjhoz való jog, a fizetett szabadság, az elbocsátással szemben pedig a munka törvénykönyve által nyújtott védelem. Az 1980-as évektől azonban fokozatosan háttérbe szorult, és bomlani kezdett a standard munkaviszony.

A bomlás tényezői számosak. Először is átalakult a kereső munka helye és ideje. Az ipari társadalmakban a munkát rendszerint egyetlen helyszínen (egyetlen gyárépületben, hivatalban) összeponosították. A poszt-indusztriális társadalmakban viszont a közlekedés és szállítás, illetve a távközlés és informatika újabb technológiai lehetőségei teszik a széttagolást. Ezáltal a munkahelyi szervezet eloldódik a fizikai tértől, decentralizálódik és könnyebben áthelyezhetővé vagy változhatóvá válik. Ugyanez vonatkozik a munkaidőre. Ha például adatrögzítést saját otthonában, „távmunkában” végez valaki, akkor maga határozhatja meg azt, hogy reggel dolgozik vagy este, és hogy mikor engedélyez magának szabadnapot. A „rugalmas munkaidő” persze sok hátránnyal járhat, és nagyon is alkalmas a kizsákmányolás és kiszolgáltatottság fokozására. De az egyéni életvitel és a társadalmi struktúra merőben másfajta szervezetével jár, mint amelyet az ipari társadalmak ismertek.

A standard munkaviszony helyébe sok helyen a foglalkoztatás „szürke zónái” kerültek: részmunkaidős, időszakos foglalkoztatás; önfoglalkoztatás; „független”, de felügyeletnek szigorúan alávetett munka; az otthoni munkavégzés új formái (internetes bedolgozás, alvállalkozói szerződés, hálózati bedolgozás, stb.). 2001-ben az EU-ban a foglalkoztatottaknak már 18%-a dolgozott részmunkaidőben (Hollandiában az összes foglalkoztatott 42%-a), és 13%-uknak volt ideiglenes (határozott idejű) szerződése. Még magasabb az ilyen arányszámok értéke a fiatalok körében.

Ennek megfelelően alakult át a munkajog, amelyet az 1980-es évektől a legtöbb állam főként a befektetők igényeinek megfelelően és a nyílt munkanélküliség visszaszorítása érdekében módosított. A cél a munkaerőpiac kellő rugalmasságának elérése vagy fokozása lett. Az új törvények gyengítik a törvényes felmondás nyújtotta védelmet, támogatják a nem-standard munkaviszony különböző formáit, és előtérbe helyezik a szervezett képzést, átképzést. Így a korábnál erőteljesebben tudják különféle pénzügyi szabályozókkal ösztönözni a munkanélküliek, illetve egyes csoportok (például fiatalok, korlátozott munkaképességűek, etnikai kisebbségek) alkalmazását.

A standard munkaviszony felbomlása bizonytalansággal jár. Hogyan vehető fel állandó és folyamatos jövedelem nélkül hitel, hogyan vásárolható lakás? Hogyan tervezze meg jövőjét, hogyan alapítson családot egy fiatal nő és férfi, ha bizonytalannak érzik létfeltételeiket? A bizonytalanság nagyban hozzájárul a kamaszkor kitolódásához és a fiatalok identitáskereséséhez. Hamarosan erről írok, előbb azonban röviden ismerjük meg, miért vált kérdésessé a „munka” jelentése s mit jelentenek a „munkatársadalom” végéről szóló gondolatok.

„Munkatársadalom”

Ulrich Beck, André Gorz, Jürgen Kocka és más kutatók szerint az utóbbi évtizedek szocio-kulturális változásai oda vezettek, hogy a munkához való viszony lazábbá vált, és az élet más területei fontosabbak lettek. Napjainkban kezd kérdésessé válni a „munká”-nak az a jelentése, amely a kapitalizmus terjedése során, a 17-18. századtól, és főként az ipari forradalmak nyomán terjedt el. Eszerint a hivatásszerű, kereső munka minden érték és gazdagság forrása, az emberi élet alapja. A folyamatos kereső munkát nélkülözhetetlennek gondolták az egyéni és családi életfeltételek előteremtéséhez. Emellett feltétele volt számos állampolgári jogosultságnak. Aki állásban volt, az adót fizetett, tehát választójoga volt. Állami nyugdíjhoz, egészségügyi ellátáshoz és egyéb jogosultságokhoz is a munkaviszonyuk révén jutottak az emberek.

Az utóbbi évtizedekben sok országban kezdték elválasztani az állampolgári státust a munkaviszonytól, és közben közéleti viták fókuszába kerültek azok a tevékenységek, amelyek nem tartoztak a kereső munkák körébe. Főként feministák hangsúlyozzák, hogy ebből a körből kimaradtak a háztartási munkák, a gyereknevelés vagy az idősebb rokonok gondozása, a tanácsadás és hasonlók. Ezek sokáig jellegzetes női teendők voltak, olyan feladatok, amelyeket otthonukban és magánszférájuk keretében végeztek az emberek. Csakhogy az utóbbi évtizedek változásai kezdik felülírni a munkahely és az otthon, a munkaidő és a szabadidő ilyen megkülönböztetését.

Ebből vonják le azt a következtetést többen, hogy a poszt-indusztriális társadalmakban a szociális integráció, a szocializáció és az identitás megalapozása már nem (elsősorban) a munkához kapcsolódik. Vitapartnereik ezt tagadják. Szerintük egyöntetű a szándék a munkaképes korúak körében, hogy legyen valamilyen kereső foglalkozásuk. Ezt mutatták a közvélemény-kutatások például Németországban az 1990-es években. Vagyis úgy látszik, hogy továbbra is az „állás”, a kereső munka, és a stabil alkalmazással járó jövedelem számít az identitás és önértékelés egyik legfontosabb összetevőjének.

De nem mossa-e alá mindezt az előbb említett folyamat: a standard munkaviszonyok felbomlása és a munkaerőpiac egész szerkezetének rendkívül gyors változásai? A konjunktúra-ciklusoknak megfelelően tűnnek el munkakörök, szűnnek meg foglalkozások és keletkeznek újak. Ennek során sokan lettek átmenetileg munkanélküliek, és kerültek új munkahelyre, esetleg új munkakörbe hetek, hónapok múlva, vagy még később. Így rajzolódnak bizonytalanná az élet perspektívái a kereső munka világában.

De nemcsak a tanulás és munka tevékenységei, intézményei tanúskodnak a megváltozott társadalmi valóságról, hanem a lányok és fiúk közötti kapcsolatok is.

Leválás, érettség

A szülőktől való leválást sokan tekintik döntő elemnek a felnőtté válás folyamatában. Ez a gondolat a felnőtté válás lélektani feltételeiből, elsősorban az érett személyiséggé válás folyamatából indul ki. Hiszen előfordulhat, hogy valakinek saját lakása, diplomája, állása, házastársa, sőt gyereke is van anélkül, hogy vállalni tudná a mindezekkel járó felelősséget és terheket. Ez esetben majd mások, például apja vagy/és anyja hozzák meg a döntéseket helyette, ő pedig éretlenül sodródhat vágyai és felelősségei között.

A leválás folyamatának egyik fontos összetevője az, hogy a fiatalok elhagyják a szülői otthont, ahol addig - esetleg csak az egyik szülővel – éltek. Az otthon maradás és elköltözés tekintetében igen nagy különbségek figyelhetők meg az egyes országok, illetve régiók között. Európa északi országaiban egyöntetűbben és hamarabb költöznek el a fiatalok, míg Délen és a volt szocialista országokban tovább maradnak otthon, illetve nagyobb különbségek tapasztalhatók az elköltöző és az otthon maradó fiatalok között.

A regionális különbségek ellenére megállapítható, hogy a legtöbben saját életvitelük önálló elrendezését, párjukkal való kapcsolatuk kialakítását, és még inkább új családjuk megalapítását új helyen, önálló lakásban, saját háztartásukban próbálják elkezdni.

Két kérdés adódik ezzel kapcsolatban: a/ hogyan alakul az elköltözés időzítése és szabályozása a mai fiatalok életében, b/ hogyan alakulnak kapcsolataik szüleikkel az elköltözés után?

Együttélés, az elköltözés időzítése, visszaköltözés

A szülőktől történő elköltözésnek lehetnek előzményei (például azoknál, akik már addig is kollégiumban laktak), és végbemehet fokozatosan. Előfordul, hogy először egy rokonhoz vagy a párja szüleihez költözik egy fiatal, és csak később lesz lakása és saját háztartása. Mindenesetre a 20. században hosszú ideig az volt megfigyelhető, hogy egyre fiatalabb életkorban költöztek el szüleiktől a lányok és fiúk.

Fontos kérdés, hogy milyen motívumok ösztönzik elköltözésre, és milyenek marasztalják a fiatalokat. Régebben könnyebb volt erre a válasz, mert az életpálya szekvenciális rendje egyértelműben készítetett leválásra és függetlenségre. A tanulmányok befejezése és a kereső munka elkezdése után kellett elköltözni, tehát lehetőleg még házasságkötés, illetve az első gyerek megszületése előtt.

Azok a gazdasági és szociokulturális változások, amelyekre korábban többször utaltam s amelyek bizonytalanságot idéznek elő a felnőtté válás kritériumaiban, megváltoztatták az elköltözés motívumait, időzítését és a leválás folyamatát. Általában a munkanélküli fiatalok azok, akik közül többen élnek szüleik háztartásában. De az utóbbi évtizedekben megfigyelték demográfusok és szociológusok, hogy sok olyan fiatal is elköltözik otthonról, aki még nem fejezte be tanulmányait, és nincs sem állandó munkája, sem tartós párkapcsolata. E megfigyeléssel ellentétes az a másik tendencia, hogy a huszonévesek közül sokan késleltetik az elköltözést és tovább maradnak szüleiknél. Sok olyan fiatal is otthon marad, aki megszerezte diplomáját és van megbízható munkája. Magyarországon az 1970 körül született korcsoport életében tapasztalták kutatók ezt a változást.

Olaszországban a 29 éves fiúk fele, a lányoknak pedig negyede él együtt szüleivel. Köztük olyanok is, akik maguk diplomások, szüleik viszont alacsonyabb iskolai végzettségűek. Alessandro Cavalli így foglalja össze a róluk készült kutatás eredményeit: „A növekvő életszínvonal lehetővé tesz egy különálló lakrészt a fiataloknak a családi otthonon belül, egy teret, amelyet a fiatalok saját ízlésüknek megfelelően szabadon rendezhetnek be, anélkül, hogy szüleik életét felbolydítanák. A fiatal munkavállaló emellett megtarthatja fizetését saját személyi fogyasztásának céljára, nem kell bérleti díjra, villanyszámlára, telefonra, valamint élelmiszerre költenie” (Cavalli). Dél-Európa országaiban nagyon gyakori az ilyen „familizmus”. A vele járó lelki alkatra, beállítódásra egy Bilbaoban folytatott kutatás világított rá. A szülői otthonban – a „Hotel Mamá”-ban – maradó fiatalok és szüleik attitűdjei erősen inkonzisztensek, mert tudják ugyan, hogy az önállóság „az élet rendje” s akarják is ezt, döntéseikkel valahogy mégis nehezítik elkezdését.

A meghosszabbodó kamaszkor egyik jellegzetessége a hazaköltözés. Miután több évet máshol éltek, sokan a hazaköltözést választják. Erre a jelenségre főként az Egyesült Államokban figyeltek fel. Itt a fiatalok leválása a főiskolai tanulmányok kezdetére, tehát 18 éves korukra tehető, amikor tízből hét fiatal otthonról kollégiumba költözik. Később azonban, a felsőfokú tanulmányok befejeztével sokan visszaköltöznek. A hazatérő fiatal kapcsolatai átalakulnak szüleivel. A szülők már nem ellenőrzik annyira szigorúan, gyerekeiket, mint korábban, és a korábbi években megszokottnál élesebben különül el egymástól a két nemzedék élettere, időbeosztása, társas kapcsolatai.

Az elköltözéshez lakásra van szükség. Csakhogy a legtöbb fiatalnak sem tanulmányaik folytatására, sem lakásra, önálló háztartás fenntartására és családalapításra nincs elegendő tartaléka és megélhetési forrása. A jóléti államok válsága erősen korlátozta vagy teljesen felszámolta a szociális lakásprogramokat, és ez megnehezítette az önálló lakásra vágyó fiatalok helyzetét is. Főként a szülők segítenek a fiatalok lakásszerzésében, az építkezésben, illetve a lakás bérlésében vagy vásárlásában. Mind a képzésben, továbbtanulásban, mind pedig a lakás megszerzésében, berendezésében és a családalapítás egyéb alapjainak előteremtésében is erős hátrányba kerülnek azok, akiket szüleik nem tudnak támogatni. Előnyük pedig azoknak, van, akikről szüleik hathatósan gondoskodnak.

Rokoni kapcsolatok alakulása

A pénzbeli támogatást szülők és gyerekeik kapcsolatának egészében kell értelmeznünk. Kötődések és leválások megszámlálhatatlan megnyilvánulásából szövődnek ezek a kapcsolatok. A gyerekek már a kamaszkor előtt megkezdik az önállósodást, kezdik kiépíteni saját világukat, de az énejlődéshez nélkülözhetetlen leválás felerősödik a serdülés folyamán. Ebben a folyamatban fontos szakaszt jelent az elköltözés.

Az életpálya szekvenciális modelljében az elköltözést azonnal vagy hamarosan követte a házasság és a gyerekvállalás, vagyis egy új család alapítása. Ezzel a fiatal nő és férfi családi helyzete megkettőződött: továbbra is gyereke maradt szüleinek (mindegyikük a saját „törzscsaládjában”), de maga is szülő lett (párjával közös új családjában).

A szociológia klasszikusai közül többen feltételezték, hogy a modernizáció aláássa a törzs-családok fennmaradását, jelentéktelen szervezetekké gyengíti a rokoni kapcsolatokat. Legpregnansabb Talcott Parsons fogalmazta meg ezt a gondolatot. Szerinte a házastársakból és fiatalkorú gyerekeikből álló nukleáris családok elkülönülnek a nagyszülőktől és más rokonoktól. Ennek egyik oka, hogy távol élnek a törzscsalád tagjaitól, másik oka pedig az, hogy az „izolált nukleáris család” tagjai már nem a rokonoktól kéri, hanem a piacon szerzik meg a számukra szükséges árukat és szolgáltatásokat.

Családi szolidaritás

Parsons hipotézise azonban tévesnek bizonyult. A szülővé vált fiatalok többsége nem szakad el korábbi otthonától, szüleitől, testvérétől, tehát törzscsaládjától. Összehasonlító szociológiai vizsgálatok tanúsítják, hogy a „családi szolidaritás” Európa-szerte erős. Szülők és gyerekek intim kapcsolata - a kisebb-nagyobb földrajzi távolság ellenére – az esetek többségében fennmarad.

A modern kommunikációs eszközök is megkönnyítik a kapcsolattartást, a gyakori érintkezést. Magyarországon 2002-ben a 22-27 éves fiatalok 87%-a rendszeresen találkozott szüleiével. Legsorosabb kapcsolatuk az egyetemista, illetve már diplomás fiataloknak volt.

A fiataloknak elköltözésük után is szükségük van szülői segítségre. Magyarországon a rendszerváltást megelőző és követő években csökkent azoknak a fiatal házasoknak az aránya, akik napi kiadásaira rendszeres pénzbeli támogatást kaptak szüleitől, illetve akiket nagyobb értékű beruházásaik (lakás, gépkocsi, bútor, stb.) beszerzésében segítettek szülei. Később, a reáljövedelmek emelkedésével növekedni kezdtek a támogatások is. A KSH újabb felmérésének adatai azt mutatják, hogy az önálló háztartásban élő, huszoneves fiatalok közel 80%-a kapott szülői támogatást.

Pénzbeli támogatások

nem egyirányúak. Sok szülő nem tudja – vagy csak egy-két évig tudja - támogatni gyermekét, és vannak olyan fiatalok, akik többet nyújtanak szüleiüknek, mint amennyit kapnak tőlük. Az általuk nyújtott támogatások módjában főként háztartási tevékenységeket és a mezőgazdasági munkákban való segítségnyújtást jegyezték fel Magyarországon a KSH vizsgálatában. Összességében persze mégis a szülők nemzedéke ad többet.

A pénzbeli támogatások mellett azonban a segítségnyújtás más formái is fontosak: helyettesítés a háztartásban, szerelés otthon, szervezés, ügyintézés, és nagyon fontos lesz a nagyszülők szerepe unokáik gondozásában, felügyeletében. Például a magyar huszonevesek háztartásai közül 45%-ban segítettek ebben a nagyszülők.

Nemi szerepek, szexualitás

A felnőtté válás folyamatában szükségképp előtérbe kerülnek a szexuális érettség, illetve a nemi (gender) identitás problémái, és megváltoznak a párkapcsolatok.

A nemiség tartalma és serdülőkori szocializációja kultúránként, társadalmanként változó. Egyes kultúrákban alig van átfedés például fiúk és lányok öltözködése vagy játécai között, és igen nagy eltérések találhatók nők és férfiak tevékenységeiben, feladataiban. Másutt, más társadalmakban vagy kultúrákban több átfedés tapasztalható. De fiúk és lányok szocializációja minden

eddig társadalomban különbözött egymástól. Már korábban említettem, hogy az ipari társadalmak is megkettőzték a gyermekkori szocializációt: a fiúk érésének horizontját a kereső munka, a lányokét viszont a házasság határozta meg. Az ilyen kettősség nem szűnt meg a poszt-indusztriális társadalmakban sem, mégis fontos változások tanúi lehetünk.

Amennyiben a nemi szerepeket és a fiatalok párkapcsolatait társadalomtörténelmi dimenzióban kívánjuk értelmezni, akkor ajánlatos a következő folyamatokat figyelembe venni:

A/ hosszabb (évszázados) távon alaposan megváltozott a nők helyzete – s ezzel összefüggésben a férfiaké is -, módosultak a nemi (gender) szerepek;

B/ rövidebb távon (az 1960-as évektől, főként az orális fogamzásgátló szerek elterjedését követően) megváltoztak a szexuális magatartás normái;

C/ a század utolsó harmadában új párkapcsolati formák terjedtek el és kitolódott gyerekvállalás időpontja.

Nők és férfiak

A 20. században alaposan megváltozott a nők helyzete – s ezáltal a férfiaké is. Ez a folyamat sokféle gazdasági, politikai, jogi, kulturális összetevőt foglal magába, itt ezekkel sem tudok érdemben foglalkozni. Meg kell elégednem néhány utalással arról, hogyan alakult nők és férfiak oktatása és foglalkoztatottsága.

Ami a képzést illeti, az erre vonatkozó adatok egyértelműen tanúsítják, hogy csökkentek a nők oktatási részvételének hátrányai, sőt, a felsőfokú végzettségűek között már nő-többséget találunk. Közép- és Kelet-Európában, a volt szocialista országok egyetemén és főiskoláin az 1960-as években érte el a lányok részaránya a fiúkét. A felsőoktatás expanziója más országokban is a lányok körében volt a legerősebb. Az eredmény pedig az lett, hogy Európában az egyetemisták és főiskolások körében ma többen vannak lányok, mint fiúk, és a diplomát szerzett lányok száma is gyorsabban növekszik a fiúkénál. Így van ez Magyarországon is.

A szakterületek közötti különbségek azért megmaradtak: a lányok egész Európában inkább a társadalom-, humán- és orvostudományi stúdiumokat vagy a teológiát választják, a fiúk viszont többségben maradtak a műszaki területeken.

A női foglalkoztatottság is folyamatosan emelkedett a 20. században, és az új évezred elején a férfiak és nők foglalkoztatási arányai között csekély különbség maradt sok európai ország munkaerőpiacán. Több olyan munkakörben lett erős az elnöiesedés, ahol száz évvel ezelőtt még alig dolgoztak nők (pl. közigazgatás, igazságszolgáltatás).

Két-keresős családmodell

Ennek következtében sok országban elterjedt a két-keresős családmodell. G. Esping-Andersen számításai szerint az ezredvégen 30% alatt volt a „háztartásbeliek” aránya a nők között a fejlett országokban. Például Svédországban a kisgyermekes anyák 38%-a dolgozott még 1963-ban, és ez az arány 82%-ra emelkedett húsz év alatt. A század közepén még csak minden negyedik családban volt két kereső, a század végére azonban megfordult az arány: négy család közül háromban már férj és feleség egyaránt végzett kereső munkát.

Mindennek ellenére fontos társadalmi egyenlőtlenségek maradtak férfiak és nők között a fejlett országokban mindenfelé. Vezetői állásba ritkábban kerülnek nők, azonos munkakörben alacsonyabb a fizetésük. Egy, a német fiatalok pályaválasztásának alakulását vizsgáló szerző szerint a lányok hosszabb időt töltenek az oktatási intézményekben, ezután azonban csak rosszabbul fizetett, alacsonyabb rendűnek számító munkához jutnak.

Az egyenlőtlenségek mérséklésében döntő szerepe volt a nőmozgalomnak. Napjainkban is sokan vannak (nők és férfiak egyaránt), akik megmosolyogják a feministák követeléseit. Pedig a 20. század, és főként annak második fele feltűnően sikeres időszak volt a nők közéleti küzdelmeinek; soha annyi új törvény nem javított a nők helyzetén. A javuló képzési és foglalkoztatási arányok révén javultak létfeltételeik és szabadabban dönthettek sorsukról. Mindez alaposan megváltoztatta nemi szerepüket és párkapcsolataikat.

Férfi szerepek

Ezzel a folyamattal párhuzamosan változtak a férfiak szerepei is. Közülük egyre többen vettek részt olyan feladatok ellátásában (csecsemőgondozás, gyereknevelés, háztartási munkák), amelyek korábban szinte kizárólag női tevékenységek voltak. S mialatt javult a nők foglalkoztatása sok területen – szolgáltatási ágazatokban, egészségügyben, oktatásban -, a régebbi szakismeretek leértékelődése és az iparvállalatok felszámolása a férfiakat érintette legerőteljesebben. Mindennek következményeit így foglalja össze a életpályák egyik kutatója: „a férfiak szakmai pályafutása ahhoz hasonlóan kezd kaotikus formákat öltetni, mint amilyen korábban a nőké volt”.

A munkaerőpiacok változása lazította fel legnagyobb erővel a családok eredeti szerepstruktúráját. A „kereső”, a „háztartásfő” és a „családfő” szerepét mind kevésbé lehetett egyértelműen a férfiakra korlátozni. A férfiaság átalakításához járult hozzá a 20. század végének számos politikai reformja is. Például az, hogy eltörölték a kötelező sorkatonai szolgálatot és – a lányok számára is nyitott - hivatásos hadsereget vezettek be sok európai országban.

A nemi szerepek és a férfiak-nők közötti kapcsolatok patriarchális világot tehát szimmetrikusabb magatartáshatárokat váltottak fel az ezredvégen. Ez sok mindenben megmutatkozik. Például a német fiatalok között egyre kisebbek a nemi különbségek a munkakezdés időzítésében, a várakozás hosszában, és a munkanélküliségi arányokban. De nemcsak a tanulás és munka világa lett egységesebb. A sport majd minden ágában kialakult férfi-női párhuzamosság, és sok helyen megfigyelhetők a nemek közötti szerepcserék, illetve szerep-átvételek. Jól példázza ezt az „apás szülés” gyakorlatának közkeletűvé válása.

Szex

Férfiaság és nőiesség alakulását taglalva fontos felismernünk a szexuális kapcsolatok változásait. Ebben a folyamatban mérföldkönek számítanak az 1960-as évek, amikortól az orális fogamzásgátló szerek elterjedtek a fejlett országokban. Ezek használata forradalmi változással járt, mert radikálisan oldotta a félelmet a nők teherbe esésének veszélyétől, és megóvta őket a terhesség sorsszerű vállalásától. A tablettáknak lehettek mellékhatásai, de használóik végre bízhattak a termékenység hatásos ellenőrzésében, és többé nem kellett vágyaikat gátolva vigyázni érintkezésükre.

Az eddigi gondolatmenet érveit és a „szexuális forradalom” jelentőségét többen vitatják, főként Michel Foucault-t követő történészek és szexológusok. Arra hivatkoznak, hogy a szexualitás liberálisabb értelmezése, a hetero- és homoszexuális örömszerzés jogának elismerése és nagyobb nyilvánossága, a házasság előtti és a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok eltérése nem vezetett igazi szabadsághoz. Azért nem, mert „...az elfojtás régi formáit ugyan kétségkívül kivonták a forgalomból, ám helyettük az ellenőrzés újabb módszerei bukkantak föl”. Nem fogadom el ezt az ellenérvet. Elismerem, hogy ma is vannak hatékony módszerei a szexualitás társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai ellenőrzésének. Csakhogy ezek a módszerek mások, mint amilyenek a „szexuális forradalom” előttié voltak. A modern fogamzásgátlás lehetővé tette, hogy a szexuális kapcsolatok felszabadultabbak legyenek s mind többen higgyék el azt, hogy együttlétüknek igazi célja valóban a kölcsönös örömszerzés. Ezt M. Foucault is így gondolta, amikor kiemelte, hogy a 20. században „...oldódik a represszió szorítása, áttértek az erőteljes szexuális tilalmakról arra a viszonylagos toleranciára, amely immár jól tűri a házasság előtti és a házasságon kívüli kapcsolatokat; valamelyest enyhül a 'perveziók' megbélyegzése, részben hatályaon kívül helyezik az őket elítélő törvénycikkeket; jórészt félresöprik azokat a tabukat is, amelyek a gyermekek szexualitására nehezedtek.

Szabadabb lett tehát a szexuális kapcsolat minden korosztályban, így a fiatalok körében is. A 21. század elején a fiatalok korábban kezdik meg egymással a szexuális érintkezést, a szülők többsége pedig - a korábbi nemzedékek tagjainál - sokkal toleránsabb gyerekeik szexuális érdeklődésével és kapcsolataival szemben. Még Olaszországban is – ahol egyébként ritkább a házasságon kívüli együttélés - a szülők közül sokan fogadják el gyerekeik szexuális kapcsolatait. Sokan engedélyezik például azt, hogy éjszakára is ott maradjon lányuk barátja, pedig az ilyen szülőknek legalább a fele rendszeresen ellenőrzi azt, betartja-e lányuk az esti kimaradás időpontját.

Fogamzásgátlás

A tabletták hozzájárultak a fogamzás tervezhetőbbé tételéhez. Ezért a korábbi évszázadoknál inkább függ az emberek saját döntésétől az, hogy mikorra időzítik a családalapítást, lesz-e és hány gyerekük lesz. A fogamzásgátlás korszerű módja tehát a nemi szerepek új formálódásának egyik tényezője lett s annak, amit többen individualizálódásként írnak le: az egyének sokkal önállóbban döntenek családi életük formájáról, kereteiről, és létszámáról.

E folyamatnak sokféle - erkölcsi, népesedési és társadalompolitikai - összefüggése és következménye van. Például az, hogy a legtöbb fejlett országban hosszabb ideje csökken a születések száma és a fiatal nemzedékek termékenysége. Magyarországon az 1990-es évek közepétől fokozatosan toldott ki az első gyermeküket szülő nők átlagos életkora, és ez most már meghaladja a 26 évet. A diplomás nők leggyakrabban 29 éves koruk körül szülik első gyermeküket, és nem ritka a 35 év feletti szülés. Fiatal nők és férfiak kevesebb gyereket terveznek, és egyre többen vannak, akik egyáltalán nem kívánnak gyereke.

Megváltozott a szexualitás társadalmi reprezentációja, új értékek és normák terjedtek el, és új veszélyek támadtak. Csak utalni tudok itt például az AIDS-re vagy a melegek nyilvános megjelenésére; ezek olyan jelenségekre, amelyeket „morális pániként” értelmezhetünk: a tömegkommunikáció formálja őket a maga módján a nyilvánosság tárgyává. De tárgyai, és célpontjai annak az új-konzervatív kritikának is, amely érveket fogalmaz belőlük az „elvilágiasodott”, „értékvesztett”, „materialista” fiatalság ellen.

Érdemben nem térhetek ki itt a „normatív rend”, a devianciák és a „morális pánik” magyarázatának különféle elméleteire, de jelezni kívánom, hogy azokkal értek egyet, akik szerint nem a felszabadultabb szexualitásból, hanem a növekvő egyenlőtlenségekből, és ezek strukturális okaiból fakadnak a mai társadalmak dezintegrációs erői. A fiatalok körében inkább azt látni, hogy új párkapcsolati formák vannak terjedőben.

Párkapcsolatok

A fiatalok túlnyomó többsége törekszik vagy már kialakított valamilyen tartós párkapcsolatot. Ugyanakkor közülük kevesebben és később kötnek házasságot, mint a korábbi évtizedekben. Ez Európa legtöbb országában így van.

Magyarországon az 1970-as évektől kezdett csökkenni a házasságkötések száma, és az 1980-as évektől felgyorsult ez a tendencia. Jelenleg évente fele annyian lépnek házasságra, mint 20-25 évvel ezelőtt. 2004-ben a férfiak közül legtöbben a 30-34 éves korcsoportban, a nők közül pedig a 25-29 éves korcsoportban kötöttek házasságot. A 22-27 éves korú lányok 24%-a, míg a fiúknak csak 12%-a házas Magyarországon egy 2000-ben folytatott vizsgálat szerint. Hasonló életkorban kötnek házasságot a fiatalok több fejlett országban. Az USA-ban is csökkent a házások aránya a korosztályon belül: amíg az 1960-as években a 20-24 éves nők 70%-a, addig 2000-ben már csak 23%-a volt házas.

Az életformák pluralizációja

A házasodás késleltetésének, illetve elutasításának hátterében az a folyamat figyelhető meg, amelyet az életformák pluralizációjaként fogalmazhatunk meg. Véleményem szerint akkor értelmezzük helyesen a válások számának növekvő és a házasságkötések számának csökkenő tendenciáját, ha fontosnak tartjuk a „házasság” és a „család” intézményei közötti különbséget. Úgy vélem, hogy a család szocializációs jelentősége a poszt-indusztriális társadalmakban sem lett csekélyebb. Átalakult viszont a magánélet, annak személyközi kapcsolatrendszere, és átalakul az intim szféra is. Új kapcsolati formák jöttek létre, amelyek idegenül hatnak a hagyományos formákhoz ragaszkodók számára.

Élettársi kapcsolatok

Ezt tanúsítja az élettársi kapcsolat, illetve a házasságon kívüli születések terjedése. Az élettársi kapcsolatot régebben „vadházasságnak” nevezték, a házasságon kívül született csecsemőt pedig „zabigyereknek”. A házasság sorsszerű kényszerét fejezték ki a megszegyenítő címkék. A 20. század elejétől fokozatosan, a század utolsó harmadában pedig rohamosan csökkent a kényszer ereje. Ezt csak felerősítette a válások tömegessé válása.

Az elmúlt években a legtöbb fejlett országban, így Magyarországon is már minden második házasságkötésre egy válás jutott. Márpedig minél többen váltak el, annál inkább csökkent az új nemzedékeknek a házasság intézményébe vetett bizalma. Egyedül, állandó pár nélkül mégis csak egy kisebbség kíván élni. Ezért próbálnak ki másfajta, alternatív életformákat.

Évtizedekkel ezelőtt leginkább bizonyos rétegekben és csoportokban (például a bohémvilágban vagy a nincstelenek között) fordult elő az élettársi kapcsolat. Újabban viszont azt állapították meg szociológusok, hogy növekszik azok aránya, akik párjukkal együtt, de házasságon kívül próbálják berendezni életüket.

Az alternatív együttélési formák és életstílusok igazi otthonai a skandináv országok, de a magyar fiatalok körében is egyre népszerűbbek az ilyen formák.

Az utóbbi évtizedekben azután elkezdtek „törvényesíteni” az élettársi kapcsolatokat, hogy a házassághoz hasonló jogszabályok vonatkozhassanak rájuk például az örökösödés, az adózás, a szociálpolitikai támogatások vagy a mesterséges megtermékenyítés területén. Ezzel tovább gyorsították társadalmi elfogadottságukat.

Az 1960-as években a fiatalok közül sokan alapítottak kommunákat. Az új ifjúságot azonban az igazi közösségek utáni sóvárgás mellett az individualizmus szellemisége is áthatja. Ez megmutatkozik abban is, hogy inkább lazább szervezeteket, lakóközösségeket alakítanak, amelyekben sokan éltek és élnek az egyetemisták és főiskolások közül. Ám az ilyen közösségeket is elhagyják rendszerint azok, akik tartósabban kezdenek kötődni párjukhoz.

Az utóbbi évtizedekben újabb párkapcsolati formák alakultak ki. Ilyen például a „távollevők együttélése” („living apart together”), és ilyenek a számítógépes hálózatokon kezdeményezett virtuális kapcsolatok. Sokan találtak párt maguknak szakmai kommunikáció közben, hobbi-fórumon, szerepjáték során.

Szinglik

Vannak azonban egyedül élő fiatalok is. A „szinglik” száma és korosztálybeli aránya nehezen megállapítható. A nehézség egyrészt abból fakad, hogy ők nem azonosak a népesedési vizsgálatokban „egyedülállóként” regisztráltakkal (hiszen azoknak többségét idősebb elváltak vagy özvegyek alkotják), másrészt abból, hogy az egyedül élők között egyeseknek nincs, másoknak van tartós párkapcsolatuk. S azok sem igazi „szinglik”, akiknek egy ideig nincs tartós párkapcsolatuk, hiszen közülük sokan éppen ilyen kapcsolatra várnak. Utasi Ágnes kutatásai azt mutatják, hogy az állandó partnerkapcsolat nélkül élőknek kb. 10%-a választotta ezt az életformát. Mindenesetre az idősoros elemzésből kiviláglik, hogy a fiatalok körében az utóbbi évtizedekben növekedett az egyedülálló aránya.

Az ilyen életformát többen poszt-adoleszcencia egyik jellegzetességének tartják.

Érdekes történeti fejtegetést fogalmazott meg róluk Utasi Ágnes. Arra hivatkozott, hogy a 20. század elején is akadtak egyedülállók, főként a középosztálybeli férfiak között. Ezek többnyire azért és addig halasztották el a házasságkötést, mert és amíg nem rendelkeztek elegendő megélhetési forrással. A mai szinglik helyzete azonban „...gyökeresen más, elsősorban azért, mert őket nem az anyagi javak hiánya akadályozza, továbbá közöttük – az iskolázottság expanziójával – mind több nő is található. A karrierépítő, munkaorientált, emancipált, húszas éveik végéig egyetemi-főiskolai tanulmányokat folytató, nem ritkán különleges végzettséget szerző, munkaerő-piaci pozícióját folyamatosan ismereteinek bővítésével biztosító nők közül is sokan nem akarnak már pályakezdőként házasságot kötni, idejekorán gyereket szülni, nem akarják ’idő előtt’ feladni karrierjüket, és így függetlenségüket sem.”.

Az egyedülállók között sokan vannak a „yuppiek”. Számukra kiemelkedően fontos a függetlenség, a szakmai teljesítmény, a siker és a karrier, a szabadidő eltöltésében az élvezet és a változatosság, a magas szintű fogyasztás. Nagyra becsülik a barátságot – s ez fontosabb lehet számukra, mint a tartós párkapcsolatban élő, esetleg már családot alapító kortársaik számára. A szinglik többen sportolnak („konditermekbe” járnak, tenisznek vagy fallabdáznak, nyáron eveznek, vitorláznak, télen síznek), sokat költenek drágább sportszerekre és sportöltözékekre, illetve egyéb hobbiakra, és státusz-szimbólumokra. Az átlagosnál jobb autók vannak, és megtalálhatók a divatos éttermek, pubok, trendi helyek törzsközönségének soraiban. Igen fontosnak tartják a „hálózati kapcsolatokat”, szívesen törekednek társadalmi tőkájük megővésére és növelésére.

Reprodukció

A születések száma és a fiatal nemzedékek termékenysége hosszabb ideje csökken a legtöbb fejlett országban. Magyarországon a 90-es évek közepétől fokozatosan toledott ki az első gyereküket szülő nők átlagos életkora s ez most meghaladja 26 évet. A diplomás nők leggyakrabban 29 éves koruk körül szülik első gyereküket, s nem ritka a 35 év feletti szülés. Fiatal nők és férfiak kevesebb gyereket terveznek s egyre többen vannak, akik egyáltalán nem kívánnak gyereket.

Serdülőkor - bizonytalanság

A poszt-adoleszcensek bizonytalanságait azok a társadalmi és kulturális változások idézték elő, amelyek a 20. század végén felbomlasztották az ipari társadalmakat és átalakították a modern kultúrát. De kell-e történelmi magyarázathoz folyamodni a serdülőkor megnyúlása és a későn érő fiatalok bizonytalanságai láttán? Hiszen nem új felismerés, hogy a már-nem-gyermek, de még-nem-felnőtt állapot sűrű érzelmi viharokkal jár. Írók és költők régóta úgy jelentik meg a serdülőket, mint kételyekkel teli, kereső, forrongó, lázadó fiatalokat, és a közgondolkodás is azt tartotta róluk, hogy az életnek egy rövid ideig tartó, de mindenképp szép szakaszában vannak. A korábbi fejlődéslélektan életkori sajátosságokat látott mindebben, a felnőtté válásnak és az autonómia kivívásának jellegzetességeit. Például E. H. Erikson azt állította, hogy a serdülőkori viharok az identitás újabb és újabb, de átmeneti válságaiból, és e váltások megoldási kísérleteiből fakadnak.

Vikár György a személyiség serdülőkori fejlődésének feladatait emelte ki, amelyeket három csoportba sorolt:

1. a szexuális fejlődésben el kell érni azt a fokot, amikor a kielégülés legfőbb forrása másnemű partnerrel történő nemi együttlét;
2. képessé kell válni arra, hogy magának társat, érzelmeinek tárgyat a szülői családon kívül találjon a fiatal, és
3. felnőtté kell válnia, vagyis önálló életvitelt kell kialakítania, pályát kell választania és vállalnia kell „...a saját sorsáért – sőt a mások sorsáért – érzett felelősséget is” (Vikár, 1980: 12).

Az ilyen magyarázatok azonban egy régi előfeltevéséből, természetesnek tekintett szekvenciákból álló standard életútból indulnak ki. Ennek egyik szakasza a rövid ideig kamaszkor, s ebben vannak állandó, világos kritériumai a felnőtté válásnak. Láthattuk azonban az eddigiekben, hogy új életpálya-modellek alakultak ki s a fiatalok bizonytalanságának magyarázatára sem elegendők a korábbi érvek.

Hogyan foglalható össze a társadalomtörténeti változások hatása a fiatalok életpályáinak és identitásának alakulására? Az ipari társadalmakban elsősorban a munkamegosztásban elfoglalt és állandósult hely, a kereső munka jellege írta körül az egyének társadalmi azonosságát. Ez vált a társadalmi identitás legfontosabb összetevőjévé. Sőt, a családfő szakmája rendszerint megszabta házastársa és gyerekei társadalmi helyét is. Akiknek pedig sikerült bejutniuk valamilyen magas presztízsű képzési helyre, azok már tanuló éveikben is élvezhették az ebből fakadó tekintélyt. (Ilyenek voltak pl. az orvosi egyetemek, de ilyenek számítottak Magyarországon sokáig a fiúk körében az autószerelő vagy a lányok számára a fodrász- és kozmetikai szakiskolák).

Perspektíva

Vagyis a korábbi nemzedékek számára kiszámíthatóbb volt a jövő. Életpályájuk során nehezebben lehetett vagy egyáltalán nem lehetett helyesbíteni azokat az alapvető döntéseket, amik az emberek pályaválasztását vagy párválasztását szabták meg. Szüleik és nagyszüleik sorsának alakulásából tudták a fiatalok, hogy ezek a döntések meghatározzák egy lány és egy fiú életútját, és hogy jövőjük nagymértékben éppen ezektől függ.

A kiszámíthatóság erősebb kötöttséget jelentett és biztonságot adott. Korlátozta az egyén szabadságát, hiszen akadályozta a helyesbítéseket és változtatásokat, de az állandóság ígéretét hordozta, és megalapozta a fiatalok előrelátását.

Az életpálya szekvenciális modellje megalapozta a jövőre irányuló kilátásokat. Például szoros összefüggések voltak egyfelől a továbbtanulás versus munkavállalás, másrészt a párkapcsolati döntések között. A családalapításhoz önálló jövedelemre

volt szükség, a kereső férfinak viszont otthonra, feleségre és családra volt szüksége. A mai fiatalok döntései azonban helyesbíthetők és visszafordíthatók. J. M. Pais portugál fiatalok életvitelét kutatva figyelt fel az így keletkező játéokra. A „jojó-nemzedék” tagjainak nevezte azokat, akik kihasználják a visszafordítható döntések lehetőségét: egyik évben beiratkoznak az egyetemre, aztán kimaradnak, és ingadoznak az olyan helyzetek között, mint amilyen az együtt élő/egyedül élő, az alkalmazotté/szabad foglalkozásúé.

Korábban jelezni próbáltam, hogyan ásta alá a globalizált újkapitalizmus a társadalmi munkamegosztás korábbi rendjét, és hogyan alakította át a szakaszokra tördelt pályafutás az életút egész szerkezetét. Úgy látom, főként ezért írnak szociológusok és demográfusok arról, hogy megváltozott az emberi életút társadalomtörténeti típusa. A változások eredményeként az 1970-1980-as évektől új életút-minták kezdtek felváltani a régieket.

Új életút-minták

Az életút új változataiban az egyének többségének identitását nem támasztja meg véglegesen egy elismert szakma, mert nem találnak többé valamilyen szilárd helyet a társadalmi munkamegosztás rendszerében. Többé már nem tartozik hozzájuk kétségbe vonhatatlanul vagy legalábbis évtizedekre megbízhatóan a második otthonnak tartott munkahely, a maga jellegzetes környezetével, szervezetével, légkörével, és főként a munkahelyi társakkal és közösségekkel. A poszt-indusztriális társadalmakban az emberek élete változó foglalkozásokból, eltérő jellegű tevékenységekből, a foglalkoztatás és/vagy a munkanélküliség váltakozó periódusaiból áll. Az így keletkező életpályák jelölésére a szakirodalom többnyire az „individualizált”, a „differenciálódott” vagy a „nem-standard” terminusokat használja, Ulrich Beck „barkácsolt életútnak” nevezi, a családszociológus Hans Bertram pedig a darabokból egybevarrt „patchworkhoz” hasonlítja.

Az életpályák átformálják az emberek személyiségét, illetve személyes és társadalmi identitását. Ezért vált kérdéssé a humán tudományokban a stabil, egyszer s mindenkorra kialakított identitás gondolata és a személyiség fejlődési fázisainak az életeciklusokon alapuló koncepciója. Az adolezscensekkel foglalkozó szerzők felteszik a kérdést: lehet, hogy a szexuális érést követően már nincsenek fejlődési határok? Hiszen a tanulás nem fejeződik be fiatal korban, hanem „egész életen át” tart, a pályakezdés többször megismétlődhet, és váltakozhatnak a tartós párkapcsolatok is az élet folyamán. De ha mindez így van, akkor milyen kritériumok alapján határozható meg az érett és stabil személyiség? Lehet, hogy egész életünkön keresztül zajlik az „érés” folyamata?

Mindenestre új koncepció rajzolódik ki az egyénről. Ez többé „...nem kötődik a nemi szerepek és a személyes identitás hagyományos modelljéhez, hanem az egyéniség, az életszakaszok, nemi szerepek, szexualitás és családkoncepciók különféle konstrukcióiból indul ki” (Bohler, 1999: 508). Olyan konstrukciókból, amelyek új, eddig nem ismert gondolkodásmódot, a mentalitás új típusait és változatait idézik elő.

Élménytársadalom

Az életstílusnak és az élményeknek kimagasló jelentősége lett ebben az új mentalitásban. A kibontakozott fogyasztói társadalomban a kultúra kapitalizmusa, az „élménykínálat” – a jobb és még jobb cd-k, dvd-k, az újabb tévé-csatornák, a különleges utazások és nyaralások, az újabb és még újabb ruhák, cipők, tartozékok tömegei - a vásárlással elérhető örömök és élvezetek sokaságát ígéri. Ilyen kulturális környezetbe született az új ifjúság. Nem utasíthatja el a fogyasztói társadalmat úgy, ahogyan a „nagy generáció” tagjai közül próbálták sokan. De megelégedni sem tud ezzel. Így azután - újabb ellentmondásként - ízlésükben összefér az eredetiség és az „autentikusság” kultusza a tömegkultúra kacatjaival és a giccsel. Életstílusukat az idősebbekénél nyomatékosabban jellemzi az, amit Gerhard Schulze a hétköznapi élet esztétizálásának nevez. Ezért és ily módon lett a poszt-modern kultúra letéteményese az új ifjúság.

Új vallásosság

A fiatalok hitére és világnézetére leginkább az új vallásosság jellemző. Ezt nyitottság, szinkretizmus és ambivalencia jellemzi. Elsősorban az autonómia értékét és a szabadon elkötelezett szubjektivitást hangsúlyozzák még azok a fiatalok is, akik szorosabban kötődnek valamelyik egyházhoz. Sokan azonban nem fogadják el az egyházak követelményeit és tanításait, miközben a világ „varázstalanítását” sem tekintik megnyugtató megoldásnak. Reflexíven gondolkodnak, de keresik világnézetük személyes alapjait. Hitük ezért „...egyre meghatározatlanabb, láthatatlanabb, egyre inkább háttérben maradó, főként azonban egyre sokrétűbb, ellentmondásosabb és individuálisabb lett” – állapította meg az új ifjúság egyik kutatója (Ferchhoff, 1999: 252).

Információs társadalom

Ez főleg a fiataloké. Elsősorban ők használják az új kommunikációs eszközöket és csatornákat, ők vesznek részt rendszeresen az internetes fórumokon. Művelődésüket egyre inkább a „cybervilág” határozza meg. A világhálón tájékozódnak, ott intézik ügyeiket, ott tanulnak, játszanak, szórakoznak és ismerkednek.

Ezért aztán a fiatalokat a „második szóbeliség” nemzedékének is nevezhetnénk. Ők is sokat olvasnak, de kevesebb könyvet vagy újságot, viszont annál több jelet és sort a képernyőn. A számítógépen folyó pontszerű, „linkek” között szörfölgető tevékenység nagyon is különbözik a olvasás régi – s innen nézve muzeálisnak tűnő – műveletétől.

Mindez összefügg a műveltség átalakulásával, aminek során a tanulás új útjai nyíltak meg, viszont kétséges érvényűvé váltak a tudás korábbi területei és a művelődés szempontjai. Ez is paradoxonokból álló folyamat. Gondoljunk például arra, hogy műveletlen fiataloktól tanulják nagyszüleik az informatikai alapismereteket és a számítógépek használatát.

A fokozott ütemű technikai változások, avulások és fejlesztések, a viharosan átalakuló életkörülmények, a „gyorsuló idő” közepette a fiatalok alkotják a társadalmi megújulás legfontosabb erejét. Ők a legnyitottabbak, ők hordozzák a legtávolabbra mutató lehetőségeket, vagyis a jövő ígérését. Ezen alapult az ifjúság kultusza, ami az ipari forradalom és a romantika kora óta terjedt el a Európában. Újabban azonban, mintha ez a kultusz is zavaros és bizonytalan lenne. Mindenesetre a poszt-indusztriális társadalmakban nemcsak az életút szakaszai változtak meg, hanem a szakaszok távlatai is.

A fiatal nemzedék perspektívájának változása az egyéni életutak és a történelem összefüggéseiben megy végbe, a személyes élet alakulása és a kollektív változások idősíkjai metszéspontjának megfelelően. Amikor az 1960-as évek „nagy generációjával” hasonlítják össze a mai fiatalokat, sokan azt emelik ki, hogy széttöredezett a nemzedék egysége. Harminc-negyven éve a fiataloknak még voltak közös dalaik és ideáljaik. Azóta viszont a fokozott egyenlőtlenség, az életutak és életstílusok növekvő pluralizálódása, és az individualizmus kerekedett felül a közös értékeken.

Az új ifjúság elvárás-horizontját a 20. század utolsó harmadában bekövetkezett történelmi változások alakították. Az ezredvég korszellemét – s benne az új ifjúság jövőjét és mentalitását - a kollektív perspektívák zavara, a jelenkori globalizáció és a poszt-modern kultúra alakítja. Egyfelől továbbra is a haladás iránya jelöli ki a technológiai fejlesztés, a gazdasági növekedés, felhalmozás és fogyasztás távlatait a fejlett országokban, másfelől hitelét veszítette a haladás eszméje és a történelem modernista szemlélete. A huszadik század tapasztalatai, az „utópikus energiák kiszáradása” (Jürgen Habermas) miatt homályosult el az elvárható jövő, melynek „vezérlő csillaga” nélkülözhetetlen volt a fiatalok szocializációjában.

Szkeptikus nemzedék

Helmuth Schelsky az 1950-es évek ifjúságát nevezte „szkeptikus nemzedék”-nek, pedig a maiak valószínűleg még skeptikusabbak. Leginkább a gyerekvállalás elhalasztása és a csökkenő gyerekszám tanúsítja ezt. Az ilyen népesedési folyamatoknak persze több oka és összetevője van, de ezek között igen fontos a perspektíva homálya: „Gyerekek világra hozatala a jövőbe vetett bizalom jele. A gyerekvállalási hajlandóság csökkenése azt is sugallja, hogy a fiatalok kevésbé bíznak a maguk és a társadalom jövőjében” (Cavalli, 1995: 366).

Ide kapcsolódik a fiatalok bizalmatlansága a közélet, és főként a politika iránt. Igaz ugyan, hogy vannak jelei a társadalmi ellenállásnak. Emlékezetes például az autókat égető, túlnyomórészt munkanélküli fiatalok 2006-ban kitört lázadása Franciaországban. Tény az is, hogy főként fiatalok tevékenykednek a fejlett országok szélsőséges politikai szervezeteiben, a legradikálisabb ökológiai mozgalmakban, anti-globalizációs küzdelmekben éppúgy, mint a nemzeti, etnikai és vallási megújulás jobboldali szervezeteiben.

De a nemzedék egészében erősen visszaszorult a közéleti és politikai aktivitás. Az „Ifjúság, 2004”-vizsgálat azt tanúsítja, hogy a 15-29 éves fiatalok Magyarországon is alig érdeklődnek a politikai iránt. Ami pedig az egyesült Európát illeti, feltűnően csendesen, harcos diákszervezetek, tömegesebb tiltakozások és nagyobb „balhék” nélkül tudták keresztülvinni az EU kormányai az 1990-a évektől például a felsőoktatási tandíj bevezetését, és a legtöbb olyan intézkedést, amellyel csökkentették a diákoknak nyújtandó állami ösztöndíjakat, szociális támogatásokat, a fiatalok lakástámogatását.

Nemzedéki konfliktusok a jelenkorban sem szünetelnek. A fiatalok azonban nem az idősebbek hatalmára törnek, és nem az ő erőforrásaikat akarják megszerezni – hiszen azok sok helyen már amúgy is az övék. Inkább másfajta értékeket és ízlést képviselnek, új típusú emberi kapcsolatokat és magatartásformákat alakítanak ki, magánéleti viszállyaik és erkölcsi vagy világnézeti vitáik vannak szüleikkel.

Új zene

A zenei érzék és a zenei stílusok átalakulása jól tanúsítja a változást, azt, ahogyan új nemzedékek egyre inkább elfordultak a politikától. Évtizedekkel ezelőtt a rock-zene sok dala, műfaja, együttese, éneke kapcsolódott a diákmozgalmakhoz, emberi jogi küzdelmekhez, háborúellenes vagy a nukleáris fegyverkezés elleni szervezkedésekhez. Az újabb zenei stílusok – mint amilyen a pl. a techno-zene vagy a parti-kultúra zenéje – a fiatalok új ízléséről és mentalitásáról vallanak. Egy olyan mentalitásról, amely a nemzedék bizonytalanságaiból, vesztett perspektívákból és elnyert szabadságokból fakad.

Az 1960-as évek „nagy generációjának” gyermekei tehát kiábrándultak a nagy politikai utópiákból. Szüleiket zavarta a csillogás és a giccs, ők viszont az aszketizmust utasítják el. Ezek a fiatalok a szülők kopott farmerei helyett az elegáns ruhadarabokat szeretik. Nem bíznak a hiperracionális gondolkodásban és az olyan világnézetben, amely „túlságosan konzisztens”, „halálosan komoly” és „halálosan unalmas”. Gondolkodásukban megfér egymás mellett a racionális döntések gyakorlata és az ezoterika, értékírányultságukban és társas életükben az erős individualizmus a közösség iránti erős sóvárgással.

Nemzedéki konfliktus

A fiatalok mindig mintakövetők, hiszen szocializációjuk a kulturális átörökítés folyamatában megy végbe: átveszik a korábbi nemzedékek ismereteit, értékeit, attitűdjeit, magatartásnormáit. A maiak is követik szüleiket. Csakhogy időközben megváltozott a kultúra, zavarosabb lett az értékek és minták érvénye, gyorsabban avulnak az idősebbek tapasztalatai. Említettem már a munkaerőpiac átalakulását, és azt, hogy az állást kereső 50 év körüliek szinte mindenütt hátrányban vannak a fiatalokkal szemben. A fogyasztás világában is az új nemzedék diktál: elsősorban hozzájuk szólnak – s csak rajtuk keresztül másokhoz – a fogyasztási cikkek tervezői, gyártói és eladói, mert ők alakítják a divatot. Nekik szól a legtöbb hirdetés, az ő választásaikon keresztül lehet elérni a gyerekeket is, főként pedig a vásárlóképes szülőket és nagyszülőket. Már nem a tizenhét éves nagylány hordja a mama cipőjét, hanem fordítva, édesanyja kéri kölcsön az övéit. A szülők igyekeznek nyomában maradni gyerekeiknek. S ez nemcsak a divatra vonatkozik. A fiatalok ismereteit, ügyességét, új szempontjait és ismereteit próbálják követni az idősebbek.

Ebben rejlik az új ifjúság helyzetének és mentalitásának paradoxona. Az ő választásait akarják követni mások – s eközben maguk is bizonytalanok. Már mintát nyújtanak, pedig még a felkészülés szakaszában tartanak, és zavaros irányok között próbálnak tájékozódni.

Szekvenciális és nem szekvenciális életút

Az 1960-as évek végétől megváltozott az ifjúság. Eleinte csak az volt érzékelhető, hogy a „Beatles”-szel és más zenekarokkal új hangzás- és másfajta koncert-kultúra kezdődik, meg azt, hogy a fiúk hosszú haját növesztenek, és mindkét nem tagjai egyforma nadrágot, trikót viselnek. Továbbá azt is, hogy közülük sokan hirdetik a „make love not war” jelszavát, és az anyagi gyarapodás és a karrier helyett a természet megőrzésére és lelki békére törekednek. 1968-ban lázadások kezdődtek a világ több egyetemén, Párizsban, Berlinben, Kaliforniában és másutt, majd elcsendesedtek a diákok. Úgy tűnt, hogy helyre állt a rend.

Ezeket a diákokat, és az ő nemzedéküket nevezték először „poszt-adoleszcens”-nek. A kifejezés az elhúzódo kamaszkor tagjaira utal. Fiatalokra, akik szüleik nemzedékénél hamarabb kezdik a szexuális kapcsolatokat, korábban lesz jogositványuk, előbb szoknak rá a cigarettázásra, a drogra, és korábban kezdtek dönteni arról, hol és mivel töltik a szabadidejüket. De tovább járnak iskolákba, később lesz belőlük főfoglalkozású kereső, később házasodnak és szülnék gyereket, és úgy látszik, fő bajuk az, hogy nem tudnak felnőni.

Szüleik türelmetlenek. Közülük többen pénzbeli adományokkal látják el már harminc év felé közeledő vagy azt is elhagyó fiúkat, lányukat, és eközben arra panaszkodnak, hogy gyereküknek még mindig nincs állandó munkahelye, hivatása és párja, nem tudja eltartani magát, azaz még mindig rászorul a szülői támogatásra.

Ilyen fiatalok egyre többen vannak, és az ő nemzedéküket nevezem „új ifjúság”-nak. De vajon nem ugyanígy voltak-e mindig is későn érő fiatalok, akik nehezebben és később érték el a felnőttiséget? Igaz, voltak ilyenek, de véleményem szerint jelenkorunkban másról van szó. A poszt-adoleszcencia egy hosszabb társadalomtörténeti folyamat eredménye és korszakos változásra utal. Arra a változásra, amelynek során az ipari társadalmakból és azok ifjúságából kialakultak a mai, poszt-indusztriális társadalmak, és ezeknek ifjúsága.

A poszt-adoleszcencia megjelenése és elterjedése ezért a változások széles spektrumán értelmezendő. A fejlett országok poszt-indusztriális, új kapitalista társadalmá és a hozzá kapcsolódó poszt-modern kultúra az a keret, amely átfogja a változások körét. Ennek megfelelően, bár elsősorban a magyar fiatalok helyzetét és szellemiségét ismerem, igyekszem áttekinteni és feldolgozni mindazt, amit fontosnak találtam a poszt-adoleszcencia nemzetközi szakirodalmából, népesedési és szociológiai vizsgálatokból, történeti és jelenkori elemzésekből, a felnőtté válásról szóló etnológiai, pszichológiai és szociológiai művekből.

Persze így is csak vázlatos elemzésig jutottam. Nem tárgyalhatok majd részletekbe menően olyan alapvető társadalmi folyamatokat, mint például az iskolarendszer expanziója (és az eredmények regionális, nemzeti változatai), még kevésbé olyanokat, amelyek a fejlett országok gazdaságának, munkaerőpiacának átalakulásával jártak. Arra sem tértem ki, milyen jellegzetes csoportjai és szubkultúrái vannak a fiataloknak. Nem foglalkozom például a bevásárló központok fiataljaival (az ú.n. „pláza-ifjúsággal”) vagy a kondi-termek világával, a nemzedéki nyelvhasználatával vagy a vallásos szekták fiataljainak közösségeivel, a szkinhedekkel vagy a fiatalok bűnözéssel. Céлом tehát nem a fiatalok helyzetének teljes körű áttekintése, hanem az volt, hogy a felnőtté válás elhúzódozásának folyamatát értelmezem.

Egyenlőtlenségek

A poszt-adoleszcencia értelmezésekor azonban mégis figyelembe kell venni a nemzedék egészét. Azokat is, akik hamarabb kerülnek ki az iskolarendszereből például azért, mert gyereket szülnék tizenévesen. (Magyarországon 2004-ben 6560 gyerek született 19 éves vagy fiatalabb anyától. Lásd: KSH, 2005). Az ilyen nőkről készült hazai felmérés kimutatta, hogy legtöbben kis településen, szegény családban élnek, és nagy hányaduk roma.

Az új nemzedék tehát továbbra sem csak „örök diákokból” áll. A legfejlettebb országokban 30-40%-ban találni olyan fiatalokat, akiknek nincs standard munkaviszonyuk, de iskolába sem járnak. A nemzedéken belüli egyenlőtlenségek elkülönítik a diplomaszerező vagy diplomahalmozó fiatalokat a peremhelyzetbe került szegényektől, az általános iskolából kimaradt vagy éppen csak azt befejezőktől, a szakképzetlentelektől, a leghátrányosabb szociális helyzetben élőktől és a települési, társadalmi, kulturális kirekesztettek csoportjaitól. A nemzedék tagjai közül néhányan huszonevesen vezetők lesznek egy multinacionális nagyvállalatnál,

mások viszont legfeljebb napszámba mehetnek vagy közmunkát végezhetnek. Amíg a poszt-adoleszcensek életmódjának egyik fontos vonása, hogy összetörődik benne a tanulás és a munka, addig a mélyszegénységben élő fiataloké az, hogy nem tanulnak, de állandó munkájuk és hivatásuk sincs. Az ilyen fiatalok helyzete kilátástalanabb, életesélyei pedig sokkal rosszabb, mint a diplomásoké.

A magyar ifjúságszociológiát megosztja a fiatal nemzedék helyzetének értelmezése. Például Gábor Kálmán szerint az „ifjúsági korszakváltás” középosztályosodást jelent (Gábor, 2000), míg mások a nemzedéki életviszonyok romlását hangsúlyozzák a munkalehetőségek szűkülésével, a gyakoribb és nagyobb létszámú munkanélküliséggel, a tömeges leszakadással (Gazsó-Laki, 2004).

Én úgy látom, hogy ez a két tendencia kiegészíti egymást Magyarországon éppúgy, mint másutt a világon. A 20. század végén növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek a fejlett országok többségében, és az új ifjúság életviszonyai, lehetőségei és esélyei is egyenlőtlenebbek, mint valaha. A poszt-indusztriális társadalmak kiformalódása közepette azonban átalakult az egész nemzedék. Hiszen a poszt-adoleszcensek életformája és mentalitása, izlése és magatartásmintái nagy hatással vannak a kortársak teljes körére, valamint a náluk fiatalabbakra és idősebbekre.

Életpályák és életszakaszok

Az életpálya fogalmát (mint sok más fogalmat) a biológiától vették át a társadalomtudományok, és egy olyan jelenségre alkalmazzák, amelynek határai és tartalmi történetileg változnak, és ezért megismeréséhez is figyelembe kell venni ezeket a változásokat. Úgy látszik például, hogy a törzsi társadalmak alig ismerik a „már nem gyerek, még nem felnőtt” életszakaszt. Nem fokozatos átmenetben gondolkodnak és rendezik el eszerint az életút menetét, hanem egyetlen intézménnyel, az avatási szertartással felnőtté szentelik a szexuálisan érett gyerekeket

A szakaszváltás rítusai

A felnőtté avatás fontos összetevője a törzsi társadalmak hiedelemvilágának és jellegzetes intézménye a világvallásoknak. Egy-egy közösség valamennyi tagjának (sok esetben csak valamennyi fiúnak) át kell esnie ezen: a jelölteknek étkezési és higiéniai előírásokat kell betartaniuk, különféle szent szövegeket, énekeket, kultikus mozgásokat kell megtanulniuk, és alá kell vetniük magukat fájdalmas műveleteknek (például metszőfogok eltávolításának vagy nemi szervük körülmetélésének). Ezek után következhet egyfajta „forgatókönyv” szerint az avatás szertartása. Itt bizonyíthatják a fiatalok, hogy megfelelnek a követelményeknek, ismerik a törzs vagy a felekezet szent kincseit, titkos vagy nyilvános hittételeit, üdvтанát, tudnak tehát felnőttként gondolkodni és viselkedni. Így lesznek tagjai a közösségnek s így erősödik általuk a társadalmi integráció.

Az emberi élet fordulóíhoz kapcsolódó rítusokat először Van Gennep elemezte 1909-ben megjelent „Les rites de passage”, („Az átmenet rítusai”) című könyvében, amiben külön fejezetet szentelt a felnőtté válás szertartásának (Van Gennep, 1991). Számos példán mutatta be az a közösségi tagság rituális megszerzését és hangsúlyozta a különbséget a „fiziológiai” és a „társadalmi” pubertás között, kiemelve az avatási rítus szociálintergatív jellegét. Azóta sokan foglalkoztak az avatás rítusaival, intézményeivel, eljárásának módjával, szellemi és tárgyi kultúrájával. A magyar néprajztudományban is többen dolgozták fel ezt a jelenséget

Az érettség társadalmi szabályozása

Hogyan szabályozzák a társadalmak és kultúrák a felnőttkor elérését? Sokféle kritériummal számolhatunk, az érés igen változatos biológiai, ügyességi, szellemi tartalmaival, kompetenciákkal, szerepekkel és mindezekon keresztül különféle intézményekkel.

Ezt tanúsítják például a felnőttkori jogképesség életkori szabályozásának változatai. Sok társadalomban csak a férfiakat illette meg a teljes körű jogképesség. De még ez sem egyetlen kompetenciára vonatkozik, ezért aztán szabályozása is többféle. Általában elmondható, hogy minél inkább különvált az államélet és jogrendszer a vallástól és egyháztól, annál kevésbé egységesek

a nagykorúság kritériumai. A modernizáció és szekularizáció azonban különböző társadalmi területek, jogosultságok és képességek elkülönülésével jár, és ez differenciálja a nagykorúság kritériumait és annak elérését is.

A korlátozott büntetőjogi felelősség alsó korhatára is igen változó a világban /Ázsia és Afrika sok országában (például Indiában, Bangladesben, Jordániában, Egyiptomban) ez a határ 10 év alatt van/, de a fejlett országokban mindenütt 12-16 év között van. A teljes jogképességet a legtöbb országban 18 éves korukban nyerik el az állampolgárok. Csakhogy az USA-ban, ahol szintén 18 éves koruktól rendelkeznek a felnőttek jogaival a fiatalok, alkoholt mégis csak 21 éves kortól vásárolhatnak szabadon.

Fontos változás, hogy a fejlett országok közül sok helyen felszámolják az általános hadkötelezettséget. Ez a változás a hadra foghatóság elérését, mint a fiúk felnőttiségének egykori mutatóját ássa alá. Ám a férfiak mellett egyre több nő található a hivatásos katonák, rendőrök, határőrök között. A modern jogfejlődés általában is a nemek (gender) közötti megkülönböztetés felszámolása felé halad, és ez a tendencia nyomatékosan feje ki hatását a poszt-adoleszcenciában.

Standard életút

A társadalmak és kultúrák tehát történetileg változó életkorokkal határozzák meg a nemzedéki szerepeket, és ugyancsak eltérően szakaszolják gyermekkor—felnőttkor—öregkor egymásra következő pályáját. A „standard életút” terminusa a társadalomtörténetben és szociológiában azokat az életszakaszokat fogja egybe, amelyeken keresztül megy egy bizonyos társadalomtípusban élő emberek többsége. Férfiak és nők életpályája persze mindegyik társadalomtípusban eltérő volt, és ugyancsak megkülönböztethetők az eltérő társadalmi csoportokhoz tartozó emberek életútjai. Ahhoz azonban, hogy értsük az elhúzódozó kamaszkor jelentőségét, át kell tekintenünk a „standard életút” jelenkori módosulásainak történeti összefüggéseit.

Ipari társadalmak

Az emberek életpályáját, annak menetét és szakaszait nagy erővel határozták meg az elmúlt másfél-két évszázad ipari társadalmi. E társadalmak kialakulásakor, a modernizáció és az ipari forradalom nyomán került a kereső munka az életút tengelyébe. A 19. század új, modern ipari társadalmában a gyerekkort az általános tankötelezettség és az iskoláztatás, a felnőtt-kort pedig a kereső munka időtartama határozta meg. Az öregkor kezdete a - később elterjedő - nyugdíj elérésének idejére volt tehető. Az egymást követő három életszakasz olyan pályán helyezkedett el, amelyen visszafordíthatatlan változások mentek végbe:

- a gyerekek tanultak, vagyis iskolába jártak, de még nem dolgoztak;
- a felnőttek már nem tanultak, hanem dolgoztak, vagyis kereső munkát végeztek;
- az idősek már nem végeztek kereső munkát.

A szakirodalomban „standard életútnak” nevezett pálya tehát egy szekvenciális modellnek felelt meg, mert az élet fő eseményeinek kronológiailag rögzített rendjét, a szakaszok szabályos egymásutánját, és a szekvenciák visszafordíthatatlan sorrendjét jelentette. A felnőtté válás útja így foglalható össze: az iskolai tanulás befejezése, kereső munka vállalása, elköltözés otthonról, házasság, saját háztartás alapítása, családvállalás.

Ehhez igazodott a jogrendszer is, hiszen a különféle tanulói, munkavállalói és szociális jogosultságokat (a gyermekvédelemtől és a képzés jogától a munkahelyi biztonságon vagy a pihenés jogán át az egészségügyi ellátásig és a nyugdíjig) az egyes életszakaszokkal hozták összefüggésbe (és próbálják ma is összefüggésbe hozni).

Látható, hogy az életutat három szakasz alkotta, és ennek középpontjában a kereső munka állt. Azért volt ez így, mert az ipari forradalom és a kapitalista gazdaság átformálta, modernizálta a korábbi társadalmak életviszonyait. A gazdaság alapegységei ettől fogva már nem a – termelési egységként létező – családok voltak, hanem a szabad bér munkán alapuló vállalatok. Ennek megfelelően változott meg a munkatevékenység jelentése is: kereső munka lett belőle, nem pedig a magánháztartás keretében végzett heterogén tevékenységek együttese (mint amilyen még ma is azoké, akik saját gazdaságukban dolgoznak és mindennapi tevékenységeikben egybeszővődik az állatok gondozása, a kertművelés, a főzés és a gyermekápolás).

A kereső munkák a felnőttekre vártak, a gyerekekre viszont az iskola várt. A 18. század végétől Európában, majd másutt

is – az általános jogképesség elismerésével és a felvilágosodás szellemében - bevezették az általános tankötelezettséget s kiépítették a „népoktatás” iskolai hálózatát. Tanítás természetesen addig is volt, de a pre-modern társadalmakban kevés volt az iskola s a gyerekkori tanulás szinte kizárólag informális módon folyt. Az ipari társadalmakban a szocializáció történelmi mintája változott meg, és ennek keretében módosult a „tanulás” jelentése.

Persze az ipari forradalom után is gazdag változata alakult ki az emberi életpályáknak, az egyes életszakaszok hosszának, elkülönülésének és átmeneteinek. Gondoljunk csak arra, hogy még 19. század második felében is sok gyerek kezdett egész fiatalon valamilyen kereső foglalkozást és maradt távol az iskolától. Éppen rájuk vonatkoztak a korszak gyermek- és ifjúságvédelmi törvényei és kezdeményezései. A társadalomtörténeti részletek azonban nem ide tartoznak. Az előbbi gondolatmenettel csak az életpálya történelmi ideáltípusát, szekvenciális modelljét kívántam összefoglalni, valamint jelezni azt az utat, amely az ipari társadalmak tagjai előtt állt és amelynek fokozatos elmosódását, változását - közte a kamaszkor elhúzóódását - jelenünkben tapasztalhatjuk.

Mielőtt azonban sorra vennénk ezeket a változásokat, szükséges lesz mégis egy fontos megszorításra ahhoz, hogy némileg pontosabb képünk legyen a standard életútról.

Férfi-modell

Mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy a vázolt életút a férfiaké, hiszen hosszú ideig a „kereső szerepre” is elsősorban ők készültek, és azt egyedül vagy főként nekik kellett betölteniük.

A fiúk szocializációjának felnőttkori horizontját az említett kereső munka, a lányokét ezzel szemben a házasság és a családi szerepek határozták meg. A standard életút kezdeti, patriarchális változatában a nők életútja két szakaszból állt: a lányság és az asszonyi élet szakaszából. Előbbit a pubertás elérése után minél hamarabb be kellett fejezni. A lány és asszony státuszának éles elkülönítését fejezték ki például az öltözködéssel: a házasság alkalmával „kötötték be” a fejét a lánynak. Persze a nők többsége – városban és falun, a proletárcsaládokban, parasztok között, sőt, a kispolgárok körében - mindig is dolgozott, de az ipari társadalmak normatív rendjéhez mégis kettős erkölcs és kétfajta, nemek szerint eltérő életút tartozott.

Többek szerint impliciten továbbra is érvényesek az életútbeli különbségek (Sorensen, 1990). Azt azonban elismerik a radikális feministák is, hogy ez a normatív rend alaposan módosult a 20. század folyamán. A változás átalakította a nemi szerepeket és a párkapcsolatokat – ezzel majd a 4. fejezetben foglalkozom.

Poszt-indusztriális társadalmak: nem-szekvenciális életút.

Hosszabb és rövidebb távú népesedési változások készítették elő, illetve kényszerítették ki a standard életút szekvenciális modelljének módosulását. E változások közül témánk szempontjából kiemelendő az élettartam meghosszabbodása a fejlett országokban. Amíg 1900 körül a születéskor várható átlagos élettartam Európában 35-55 év között volt a férfiak, és 38-59 év között a nők esetében (a skandináv országokban a legmagasabb, Oroszországban a legalacsonyabb), addig 2000 körül 58-76 év a férfiak és 72-82 év a nők esetében (legmagasabb Svájcban és a skandináv országokban, legalacsonyabb Oroszországban, lásd: Kertzer – Barbagli, 2003a: XL-XLI). Például Németországban a nőké 40 évről 80-ra, a férfiaké 37-ről 73-ra emelkedett.

Második demográfiai átmenet

A növekvő élettartam mellett azonban más változásokat is figyelembe kell venni. Azokat, amelyeket a demográfiai szakirodalom „második demográfiai átmenetnek” nevez. Eszerint az 1960-as évek közepétől, a fokozódó individualizációnak és az értékrendszer módosulásainak nyomán, egybefüggő népesedési áramlatok játszódtak el Európában. Ezek a nagy hatású áramlatok megváltoztatták az ipari társadalmak népességét.

A következő folyamatok tartoznak ide:

- Csökkent az európai országok népességének termékenysége. A születések száma már nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját sem;

- Változtak a párkapcsolatok: csökkent a házasságok száma és később házasodnak a fiatalok;
- Növekszik a válások száma;
- Egyre több az egyedül, illetve egyszemélyes háztartásban élő ember;
- Növekszik a házasságon kívüli születések száma;
- Terjed az abortusz, és mind több olyan pár található, amelyeknek tagjai nem vállalnak gyereket;
- A nők több évvel később vállalkoznak első gyermekük megszületésére;
- Öregszik a népesség; a természetes szaporulat helyett mind több országra jellemző a népesség-fogyás; egyre több viszont az olyan család, mely már négy nemzedék tagjaiból áll;
- Növekszik az Európába irányuló bevándorlás.

Mindez megváltoztatta az életpálya szakaszait, azok abszolút és viszonylagos tartamát, kezdetét és végét. Például az időskor hosszabb lett – annak ellenére, hogy később kezdődik. Régebben a nyugdíjazás korától számították ezt a demográfusok, vagyis többnyire a 60 év feletti korosztályt sorolták ide. Újabban viszont egyre több ország statisztikájában a 65 év felettieket tekintik időseknek.

A „második demográfiai átmenet” folyamatai alakították át a fiatalok életpályáját is: „a standard életútól fokozódó mértékben térnek el, növekvő differenciálódás megy végbe a népességben, és a heterogenitás válik jellemzővé” – írta erről Karl-Ulrich Mayer, az életpályák szociológiájának egyik legjobb ismerője (Mayer, 2005: 26). Állítását a legfejlettebb centrum-országokban, például az USA-ban folytatott vizsgálatokra alapozta. Ezekből kiderült, hogy a többség esetében a tanulmányok befejezése, az elköltözés a szülőktől, a munkavállalás és a tartós párkapcsolat megkezdése, a házasságkötés időzítése és sorrendje nem felelt meg a korábbi modellnek. Magyarországon is hasonló tapasztalatokat vont le Kabai Imre. Az ő kutatási eredményei szerint a fontos életesemények átlagos időzítéséből ugyan modellezhető lenne egy standard-biográfia, csak hogy ez a modell egyre üresebb, mert egyre kevesebb fiatal tényleges életútját fejezné ki.

A felnőtté válás új kritériumai

A szekvenciális életút-modell fokozott térvesztése tehát együtt járt a poszt-adoleszcencia kialakulásával, vagyis a kamaszkor elnyúlásával. De mit tudunk a kamaszkor befejezésének és a felnőtté válás új kritériumairól? Mikor válik felnőtté egy mai fiatal?

Többféle választ ismerünk erre a kérdésre. Például Vaskovics László így fogalmaz: „Azok a személyek nevezhetők felnőttnek, akik elérték a nagykorúságot, saját lakásukban önálló háztartást vezetnek, anyagilag függetlenek, szülői beleszólás nélkül hozzák meg az életútjuk szempontjából fontos döntéseiket és saját magukat képesek felnőttként elfogadni”. Csakhogy vannak olyan fiatalok, akik elérték ugyan a nagykorúságot és saját lakásukban önálló háztartást vezetnek, de anyagilag nem függetlenek. Mások függetlenek ugyan, mégis szüleik határoznak legfontosabb ügyeikben. S mintha e kritériumok is változtak volna. Ezért gondolják többen, hogy a felnőtté válás új kritériumai kerültek a régié helyébe. J. Zinnecker így foglalta össze a változások eredményét: „A felnőtté válás a kulturális, politikai és fogyasztói szférában való kompetens részvétel jelenti, nem pedig a keresői tevékenység mértéke, még kevésbé a régebbi kritérium: a házasság és a családalapítás”.

Ám nem csupán annyi történt, hogy új kritériumok váltották fel a régebbieket. A poszt-adoleszcencia esetében ennél többről van szó. Arról, hogy korunkban homályossá váltak a felnőtté válás kritériumai, mivel összeestek, illetve egymásra tolódtak a hozzájuk tartozó tevékenységek. Vagyis nem az a legfontosabb kérdés, hogy maguk a kritériumok változtak-e, és hogy közülük melyik avult el, és melyik vált fontosabbá a gyerekkor végének és a felnőttkor kezdetének kijelölésében. Véleményem szerint ennél fontosabb, hogy a poszt-indusztriális társadalmak elbizonytalanítják, és így elhomályosítják ezeket a határokat. Későn érő fiatalok régen is voltak. A jelenkorban viszont tömegessé vált a kamaszkor elnyúlása, mivel az életpálya bizonytalanságai a társadalmi változások okozataként jelennek meg. Ezért vált fontos szociológiai jelenséggé a poszt-adoleszcencia.

Szakirodalom

- Arnett, Jeffrey Jensen 2004, *Emerging adulthood. The Winding Road From the Late Teens Through the Twenties*. Oxford, University Press.
- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) 2005, *Ifjúság-2004. Gyorsjelentés*. Bp. Mobilitas.
- Beck, Ulrich 2003, *A kockázat-társadalom* – Bp. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Bertram, Hans 2000, Arbeit, Familie und Bindungen. S. 308 – 342 in: Kocka, Jürgen – Claus Offe (hrsg.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am M. Campus
- Blanchflower, David G. – Richard B. Freeman (ed.) 2000, *Youth Employment and Joblessness in Advanced Countries*. Chicago – London, University of Chicago Press.
- Bohleber, Werner 1999, *Psychoanalyse, Adoleszenz und das Problem der Identität*. „Psyche” LIII. 6. Juni. S. 507-526.
- Brückner, Hannah - Karl Ulrich Mayer 2005, The De-Standardization of the Life Course: What It Might Mean and if it Means Anything whether it Actually Took Place. In R. Macmillan (Ed.) *The Structure of the Life Course: Standardized? Individualized? Differentiated?* (Vol. 9, pp. 27-54). Amsterdam et al.: JAI Elsevier.
- Buchmann, Marlis 1989, *The Script of Life in Modern Society. Entry into adulthood in a Changing World*. Chicago.
- Bukodi Erzsébet 2004, *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik?. Párválasztás Magyarországon*. Bp. Századvég, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Castel, Robert 1998, *A szociális kérdés alakváltozásai* - Bp. MTA Szociológiai Int.- M. Weber Alapítvány
- Cavalli, Alessandro 1995, *Ifjúság és társadalom a mai Olaszországban*. „Educatio”, 2. 364-366. 2001 Images du temps biographique chez les jeunes. „Europaea” I/2. Carocci editore. P. 19-28,
- Daatland, Svein Olav – K. Herlofson 2003, „Lost solidarity” or „changed solidarity” ? *A comparative European view on normative family solidarity*. „Ageing and Society”, 23, 537-560.
- Erikson, Erik. H. 1991, *Az életciklus: az identitás epigenezise*. Lásd: „A fiatal Luther és más írások” Bp. Gondolat, 437- 498
- Esping-Andersen, Gösta 1999, *Social Foundation of Postindustrial Economies*. Oxford, Oxford University Press

- Európai Bizottság 2005, *A demográfiai változások kihívása, a nemzedékek közötti szolidaritás új formái*. Zöld könyv. – Luxemburg.
- Feige, Andreas 1993, Jugend und Religion. Seite 201-222 in: Krüger (Hrsg) *Handbuch der Jugendforschung*. Opladen, Leske und Budrich.
- Ferchoff, Wilfried 1999, *Jugend an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert*. Opladen, Leske und Budrich.
- Ferge Zsuzsa 2002, *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az új kapitalizmusban*. „Szociológiai Szemle”, 4. sz. 9-33.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1969, *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian Village*. Chicago, Viking Fund publications in anthropology 46.
- Foucault, Michel 1996 /1976/, *A szexualitás története. A tudás akarása* - Bp. Atlantisz
- Furlong, Andy – Barbara Stalder – Anthony Azzopard 2003, *Sebezhető ifjúság*. Szeged. Belvedere.
- Gaszó Ferenc – Laki László 2004, *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Bp. Napvilág
- Gábor Kálmán 2000, *A középosztály szigete*. Szeged, Belvedere-Meridionale.
- Gábor Kálmán 2002, A magyar fiatalok és az iskolai ifjúsági korzsak. Túl renden és osztályon? Lásd: Szabó A. – Bauer B. – Laki L. (szerk.) *Ifjúság 2000*. – Budapest, Nemzeti Ifjúság kutató Intézet. 42-60.
- Gál Róbert Iván (szerk.) 2003, *Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között*. Bp. Osiris.
- Goldscheider, Frances K. – Calvin Goldscheider 1999, *The Changing Transition to Adulthood: Leaving and Returning Home*. Thousand Oaks, etc., Sage.
- Gorz, André 1997, *Misères de présent. Richesse du possible* – Paris, Éd. Galilé
- Hajnal, John 1965, European Marriage Patterns in Perspective. In: D. V. Glass and D. E. C. Eversley (eds.) *Population and History*, London: Edward Arnold, 1965, pp. 101-43.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) 2003, *Jelentés a magyar közoktatásról*. Bp. Országos Közoktatási Intézet.
- Harcza István 1996, *Az ifjúság életkörülményei. Gyermek a családban – családok közötti együttműködés*. Bp. KSH
- Hausen, Karin 2000, Arbeit und Geschlecht. S. 343-361 in: Kocka, Jürgen – Claus Offe (hrsg) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am M. Campus

Hoffmann-Nowotny, H-J. 1996, *Familie – Ehe – Partnerschaft. Ansichten und Einsichten*. „Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft” 21. S. 111-130.

Holdsworth, Clare 2005, *'When are the children going to leave home!' Family culture and delayed transitions in Spain*. „European Societies” Vol. 7. Nr. 4. P. 547-566

ILO (International Labour Organization) 2004, *Global Employment Trends for Youth*. Geneva.

ILO (International Labour Organization) 2005, *Managing Transitions: Governance to Decent Work*. Geneva.

Kabai Imre 2005, *Társadalmi rétegződés és életesemények*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Kacsuk Zoltán (szerk.) 2004, *Fiatalok a felnőtté válás küszöbén*. Bp. KSH.

Kamarás Ferenc 2002, *Gyermekvállalás*. in: „Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés”, KSH NKI, Budapest, 43-60.

Kerckhoff, Alan C. 2000, *Transition from School to Work in Comparative Perspective*. PP. 453-474 in: M. T. Hallinan (ed.) *Handbook of the Sociology of Education*. New York: Plenum Press.

Kertesi Gábor 2006, *A társadalom peremén*. Bp. Osiris

Kertzer, David I. – Marzio Barbagli (eds.) 2003, *Family Life in the Twentieth Century*. New Haven – London, Yale University Press.

Kertzer, David I. – Marzio Barbagli 2003a Introduction. Pp. XI – XLIV in: David I. Kertzer – Marzio Barbagli (eds.) *Family Life in the Twentieth Century*. New Haven – London, Yale University Press.

Kocka, Jürgen 2000, *Arbeit früher, heute, morgen: zur Neuartigkeit der Gegenwart*. S. 476 -492 in: Kocka, Jürgen – Claus Offe (hrsg) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am M. Campus

Kohli, Martin 1990 /1986/, *Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában*. in: Gellériné Lázár Márta (szerk.) *„Időben élni”* – Bp. Akadémia k. 175-212.

Kohli, Martin 1994, *Institutionalisierung und Individualisierung des Erwerbsbiographie* – in: Beck und Beck (hrsg): 219-277

Konietzka, Dirk – Johannes Huinink 2003, *Die De-Standardisierung einer Statuspassage? Zum Wandel des Auszugs aus dem Elternhaus und des Übergangs in das Erwachsenenalter in Westdeutschland*. „Soziale Welt” 54 (3), 285-312.

Krüger, Heinz-Hermann 1990, *The Shifting Sands of the Social Contract: young people in the transition from school to work*. In: L. Chisholm – L. Büchner – H-H. Krüger – P. Brown (eds) *Childhood Youth and Social Change : a comparative perspective* (London-New York: Falmer)

KSH 2005 *Demográfiai Évkönyv* – 2004. Budapest.

Láczay Magdolna (szerk.) 2003, *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Hajnal István Kör - Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar.

Ladányi Andor 2003, *Az európai felsőoktatás az 1990-es években* „Statisztikai Szemle”, 1. 28-37.

Ladányi János – Szelényi Iván 2004, *A kirekesztettség változó formái*. Bp. Napvilág

Laky Teréz 2001, *Az atipikus foglalkozások*. Bp. Struktúra – Munkaügyi Kutató.

Lannert Judit- Mártonfi György 2003, Az oktatási rendszer és a tanulói továbbhaladás. Lásd: Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) *Jelentés a magyar közoktatásról*. Bp. Országos Közoktatási Intézet. 107-147.

Lesthaeghe, Ron 1995, The second demographic transition in Western countries: An interpretation. Pp.17-62 in: K. O. Mason - A-M. Jensen (eds.) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press.

Leveleki Magdolna 2005, Diplomások a munkaerőpiacon. Lásd Szretykó Gy. (szerk.) *Az ifjúság helyzete és jövőképe*. Pécs, Comenius Bt. 81-97.

Macmillan, Ross (ed) 2005, *The Structure of the Life Course: Standardized? Individualized? Differentiated?* Amsterdam, etc. Elsevier.

Mátay Melinda 2003, *Fiatal elit értelmiségiek szocializációjáról*. Jel-Kép 4. 71-90.

Mayer, Karl-Ulrich 2005, Life Courses and Life Chances in a Comparative Perspective. In: S. Svallfors (Ed.), *Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective*, (pp. 17-55). Palo Alto, CA: Stanford University Press.

McLaren, Angus 2002, *Szexualitás a 20. században*. Bp. Osiris.

Mead, Margaret 1962, *Male and Female*. Harmondsworth, Penguin books.

Melchiorre, Angela 2004, *At what age? .....are school-children employed, married and taken to court? The Right to Education Project*, http://www.right-to-education.org/content/age/age_new.pdf

Melegh Attila – Őri Péter 2003, A második demográfiai átmenet elmélete. Lásd: Spéder Zsolt (szerk.) *Család és népesség – itthon és Európában*. Bp. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet – Századvég.

Meyer, John W. – F. O. Ramirez – Y. N. Soysal 1992, *World Expansion of Mass Education, 1870-1980*. „Sociology of Education” Vol. 65 (April): 128-149.

Mitterauer, Michael 1986, *Sozialgeschichte der Jugend*. Frankfurt am M. Suhrkamp

Modell, John – Frank F. Furstenberg, Jr. – Theodore Hershberg 1976, *Social Change and Transitions to Adulthood in Historical Perspective*. „Journal of Family History”. Vol. 1, No. 1. P. 7-33.

Müller, Walter – Markus Gangl (eds) 2003, *Transitions from Education to Work in Europe*. Oxford, Oxford University Press

OECD 2004 *Education at a Glance* – Paris.

Pagenstecher, Lising 1993, Jugend und Sexualität. Seite 473-494 in: Krüger (Hrsg) *Handbuch der Jugendforschung*. Opladen, Leske und Budrich.

Pais, José Machado 1995, Growing up on the EU-Periphery: Portugal. Pp. 195-208 in: L. Chisholm – P. Büchner – H-H. Krüger – M. du Bois-Reymond (eds) *Growing Up in Europe*. Berlin-New York, Walter de Gruyter.

Parsons, Talcott 1971, *The System of Modern Societies* - Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.

Pätzold, Günter 1993, Jugend, Ausbildung und Beruf. Seite 383-402 in: Krüger (Hrsg) *Handbuch der Jugendforschung*. Opladen, Leske und Budrich.

Polónyi István – Tímár János 2001, *Tudásgyár vagy papírgyár*. Bp. Új Mandátum

Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 1994, *Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek vizsgálata*. Bp. KSH.

Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt 2003, *Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón*. „Szociológiai Szemle”, 13. 4. 55-75.

Radnóti Sándor 2001, *Az olvasás muzealizálódása*. „Magyar Hírlap”, jún. 2

Sárkány Mihály – Somlai Péter 2004, A haladástól a kontingenciáig. (Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről). Lásd: Somlai P. (szerk.) *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban* – Bp. 2004, Napvilág k. 11-52.

Schelsky. Helmut 1957, *Die skeptische Generation*. Düsseldorf-Köln, Eugen Diedrichs Verlag.

Schulze, Gerhard 1992, *Die Erlebnisgesellschaft*. Frankfurt/New York, Campus.

Schütze, Yvonne 1993, Jugend und Familie. Seite 335-350 in: Krüger (Hrsg) *Handbuch der Jugendforschung*. Opladen, Leske und Budrich.

Simonyi Ágnes 1996, A munka, változó értékek, régi és új formák. Lásd: Tausz K. – Várnai Gy. (szerk.) *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. 294-314.

Singly, Francois de – Vincenzo Cicchelli 2003, *Contemporary Families: Social Reproduction and Personal Fulfillment*. Pp. 311-349 in: David I. Kertzer – Marzio Barbagli (eds.) *Family Life in the Twentieth Century*. New Haven – London, Yale University Press

Spéder Zsolt 2004, *Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása*. In: Kolosi, T.; Tóth, I.Gy.; Vukovich, Gy. (szerk.). *Társadalmi Riport 2004*. Budapest. TÁRKI p. 137-151.

Spéder Zsolt 2005 *Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón*. „Századvég”, 37. évf. 3. sz. 3- 47.

Szalai Erzsébet 2003, *Meg sem született illúziók*. „Baloldal új kihívások előtt”. Budapest, Aula, 34-40.

Tárkány Szücs Ernő 1981, *Magyar jogi népszokások* - Bp. Gondolat.

Therborn, Göran 2005, *Between Sex and Power: Family in the World 1900-2000* London, Routledge

The World Bank 2002, *Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education*. http://siteresources.worldbank.org/EXTAFRREGTOPTEIA/Resources/Constructing_Knowledge_Societies.pdf

Thurow, Lester 1996, *The Future of Capitalism*. London, Nicolas Brealey.

Tóth Olga 2002, *Kamaszkor után*. „Fordulópont” 16. sz. 24-30

Török Emőke 2006, *Túlléphetünk-e a bér munka társadalmán?* „Szociológiai Szemle” 16. 2. 111-129.

Trost, Jan – Irene Levin 1999, *Living Apart Together*. „Community, Work & Family”, 2, 279-294.

Utasi Ágnes 2004, *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. – Bp. MTA Politikai Tudományok Intézete.

Van de Kaa, Dick 1987, *The Second Demographic Transition*. „Population Bulletin”, 42: 3- 57.

Van Gennep, Arnold 1991 /1909/, *Les rites de passage*. Paris, Picard

Vaskovics László 2000, *A posztadoleszcencia szociológiai elmélete*. „Szociológiai Szemle”. 10. évf. 4. sz. 3-20.

Vikár György 1980, *Az ifjúkor válságai* – Bp. Gondolat k.

Wagner, Gert G. 2000, *Erwerbsarbeit sollte Zukunft haben*. S. 215 – 233 in: Kocka, Jürgen – Claus Offe (hrsg) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am M. Campus

Zinnecker, Jürgen 1992, *Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban*. Lásd: Gábor K. (szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged. Belvedere, 29-48.